

David Albahari: Búcsú a Balkántól ● Radics Viktória: Belgrád, Mózes utca

ZSIDÓ POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT 650 Ft

2014. nyár / XXVI. évfolyam 6. szám

szombat

Abbázia, Fiume, Trieszt...

A Monarchia diszkrét bája

Fried Ilona

Glässer Norbert

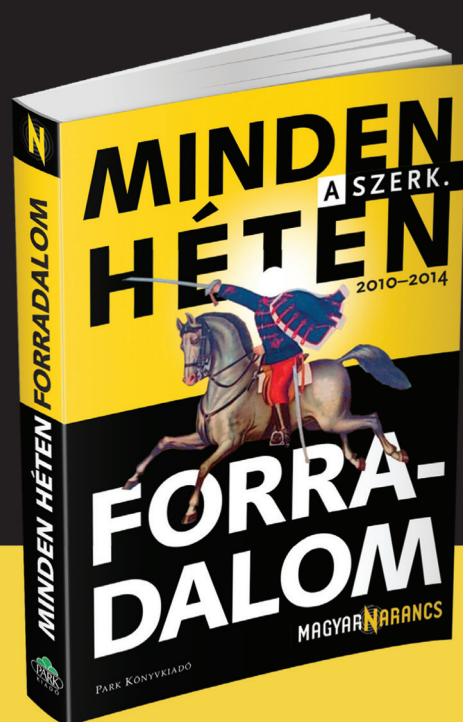
Klein Rudolf

Zima András

Auschwitzi túlélő egy folyóirat címlapján
felismeri Kafkát, akivel együtt volt a lágerben.
A történet hitelessége zavarba ejtő, hiszen Franz Kafka 1924-ben elhunyt...
Nyomozás Pesten, Prágán, Bécsen, Berlinen,
Oxfordon és szerelmeken át Tel-Avivig.

Kafka
macskái
Szántó T. Gábor
új regénye

A SZERK. 2010-2014
MEGJELENT
AZ ELMÚLT NÉGY ÉV
LEGJOBB VEZÉRCIKKEI
EGY KÖTETBEN!

Rendelje meg a Narancstól, és mi ingyen kiszállítjuk önnek!
Olvasókártyával 20% kedvezménnyel, azaz 3190 forintért!
Ha személyesen veszi át, szerzők által dedikált példányt adunk.

TELEFON: 06 1 219 0862 | **E-MAIL:** konyv@narancs.hu

MAGYAR NARANC

WWW.PARKKIADO.HU | WWW.FACEBOOK.COM/PARKKIADO

TARTALOM

4 | KIREKESZTETT KIREKESZTŐK

Böcskei Balázs:
Vita nincs, csőd van

4 | KIREKESZTETT KIREKESZTŐK

Mráz Ágoston Sámuel:
A Jobbik sikere
csak relatív

7 | KORSZAKVÁLTÓ KÖZGYŰLÉS?

Zoltai és hívei
megfűrták
az új ügyvezető
választását

9 | EMLÉKEZETKÖZÖSSÉG

Kovács Éva:
Az ön-feledtség
állapotában

11 | EMLÉKEZETKÖZÖSSÉG

Kőrösi Zoltán:
Akkor előbb magunkról

13 | VILÁGHÁBORÚ – IZRAELITA HETILAP

Glässer Norbert – Zima András:
„Olaszország királya háborút üzent”
– Az olasz fronton harcoló
magyar zsidók a sajtó hasábjain

17 | HATÁR MENTI VILÁGIRODALOM

Fried Ilona:
Kultúrák határán
– Trieszt irodalma

20 | FÜRDŐVÁROS, MONARCHIA

Klein Rudolf:
Abbázia – Világi ragyogás
Isten szolgáinak árnyékában

25 | POSZTFASISZTA TAXISOFŐR

David Albahari:
Búcsú a Balkántól

27 | MÓZES-HITŰ SZERB AJKÚAK

Radics Viktória:
Ez volt a Mózes utca
– Elmaradt séták Belgrádban

32 | NÉPIRTÁS GYEREKSZEMMEL

„Az életről szól,
nem a halálról”
Pepe Danquart rendező

33 | ELÉGETETT VILÁGIRODALOM

A „polgári humanista”
– Monográfia Szerb Antalról

20–24. ABBÁZIA

Szerkesztőbizottság:

Deák Gábor
Hoffman Iván
Itamár József-Kesztyű
Kovács András
Seres László
Tatár György
Turán Tamás

Szerkesztőség:

Szántó T. Gábor főszerkesztő
Gádó János szerkesztő
Muraközi Zsóka szerkesztőségi titkár
Magó Katinka pénzügyek

Állandó külső munkatársak:

Uri Asaf, Csáki Márton
Krausz Viktória, Németh Ványi Klári
Pályi Márk, Seres Attila
Szarka Zsuzsanna
Vári György, Várnai Pál

A megjelenést támogatja:

Amerikai Joint Magyarországi
Magyarországi Zsidó Örökség
Közalapítvány

Nemzeti Kulturális Alapprogram

A héber és jiddis szavak átírása
a szerzők felfogását tükrözi

Terjeszti a Lapker Rt.

Címlapunk egy 20. század eleji
hirdetés felhasználásával
készült

A kéziratok szerkesztése lezárult:
2014. május 26-án

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
Bálint Ház
1065 Budapest, Révay u. 16.
234-es és 235-ös szoba
Telefon/fax: (36-1) 311-6665

Lapunk e-mail címe:
info@szombat.org

Címünk az interneten:
http://www.szombat.org

Egyéves előfizetői díj: 5950 Ft

Előfizethető a kiadóhivatalban,
illetve postautalványon
az OTP 11709002-20066703
„Szombat” számú alszámlán

Lapengedély száma:
III/Kul/174/1989.

HU ISSN 0865-3844

Felelős kiadó:

Kirschner Péter, a Mázsike elnöke

Nyomdai előállítás: Pannonia Nyomda Kft.

Böcskei Balázs

VITA NINCS, CSÖD VAN

Az áprilisi választás beigazolta azt, amit eddig is tudtunk: a Jobbik egy tartós politikai párt/képződmény/világ/üzleti vállalkozás lesz, és rövid távon remény sem mutatkozik arra, hogy visszaszoruljon. Míg az utóbbi években a baloldali-liberális politikai osztály és szubkultúra politikai és akadémiai vitát folytatott arról, hogy vajon szélsőjobbodali, posztfasiszta, nemzeti radikális stb. párt-e a Jobbik, addig utóbbi, negligálva ezt a diskurzust, a vitakozó értelmiség háta mögött megjelent majd minden 5000 fő alatti településen,

alapszervezeteket hozott létre, lokális problémákra lokális válaszokat ad. Joggal mondhatja (a helyesen) az emberi méltóság talaján érvelő Jobbik-ellenes politikai világ, hogy ezek a válaszok a Másik és annak integritását veszélyeztetik – mindezek ott, ahol a problémák jelentkeznek, és ahol csak a Jobbik van jelen, mint érvek, nem sokat érnek.

A 2010-es választás eredményéhez képest, ha a számok tükrében vizsgáljuk, nem beszélhetünk a Jobbik áttöréséről, arról viszont igen, hogy képes volt növelni szavazói számát, és szavazótábora

Mráz Ágoston Sámuel

A JOBBIK SIKERE, CSAK RELATÍV

A Jobbik 2014-es választáson csak relatív sikert ért el, hiszen eredménye messze elmaradt saját várakozásaitól. Sem a legnagyobb ellenzéki párt címét, sem Vona Gábor szülővárosában az egyéni választási körzetet nem tudták megszerezni.

Egy politikaellenes párttól négy év parlamenti jelenlét és az állami finanszírozás adta lehetőségek birtokában nem kiemagasló eredmény, hogy 170 ezer szavazattal többet szerzett, mint az előbbieket

Hogyan értékeli a Jobbik választási eredményét: előretörés, vagy csak az új választási rendszer adottságaiból ered? Mi várható a Jobbiktól az elkövetkező négy év során? Mi lehet hatásos politika a társadalom aktivizálására a szélsőjobboldali radikalizmussal szemben az őszi önkormányzati választás előtt és középtávon? – tettük fel a kérdéseket két politológusnak, akik az itt olvasható válaszokat küldték.

a 2010-eshez képest térben egyenletesebb eloszlást mutat. Jelen van a válság-régiókon túl is egyre több településen, minden jelentősebb városban van már Szkítia-könyvesbolt, a Facebook pedig nemcsak az ellenzékiek virtuális köztársasága, hanem a Jobbik (fiataljainak) rekrutációs intézménye. Miközben elemzők a Jobbik „szexi fordulatával” foglalatostkodtak, a Jobbik maradt annak, ami: táborában jelen vannak a jól vagy rosszul fésült bőrfejük; a Pongrácz Gergelyt példaképnek tartó antikommunisták; a munkahelyüket féltő, vidéki zsákfaluból városba ingázók; a romaellenes és/vagy helyi romatársadalommal konf-

liktusban élők; Rogán Antal 2012. decemberi antifasiszta gyűlésen történő felszólását a Fidesz-KDNP részéről áruháznak tartók; a spekulatív tőkével szemben kritikus devizahitelek. Lehet, hogy a tipikus Jobbik-politikus körvonalazható, de a jobbkios szavazók bonyolultabbak, mint Dúró Dóra világképe.

A Jobbikkal kapcsolatos karanténpolitikáról egy megállapítás bátran tehető: csőd. Egyrészt akkor merült fel a karanténba szorítás, amikor már régen nem lehetett oda begyömöszölni (2012. december); másrészt, mint azt a mindig „bezzeg példára” felhozott Németország (és az ottani Német Nemzeti Demokrata Párt) esete mutatja, karantén-ügyben politikai közösségi konszenzusnak kell lennie. Magyarországon ez nincs, és a Jobbik, bármennyire is mutat rokon vonásokat a német „testvérpárttal”, nem annyira könnyen megfejthető – neonácizható – formáció, nehezebb is leleplezni.

Politikailag sajátságos (és egyben a sikertelenség biztos záloga) karanténba helyezni a Jobbikot, ha a karantént szorgalmazók

(Folytatás a következő oldalon)

nélkül 2010-ben. Ráadásul a párt előretörése csak a kampány véghajrájában sikerült, két hónappal a választások előtt még a kutatócégek egybehangzóan legfeljebb a négy évvel korábbi eredményt jósolták a radikálisoknak.

A célegyenesben elért siker helyes értelmezése vezethet el az egymillió Jobbik-szavazó megértéséhez is: 2014 áprilisában a Jobbik volt a politika kínálati oldalán a hiteles protestpárt azok számára, akiknek nem voltak ideológiai-elvi fenntartásai a formációval szemben. A Jobbik egyrészt egységesebb volt, mint a baloldali összefogás, másrészt versenytársai és a média sem foglalkozott velük, így saját magukat tudták definiálni. Végül pedig előnyükre vált, hogy – funkcionális értelemben az LMP-hez hasonlóan – elmondhatták, hogy még soha nem voltak kormányon, azaz nem is korrumpálódhattak. Azon hagyományosan elégedetlenkedő, általában

vidéki szavazók számára, akik már jó eséllyel támogatták személyes választástörténetükben a kisgazdákat, az MSZP-t és a Fideszt is, most a Jobbik volt a legmegnyerőbb kínálat. Érdemes azt is kiemelni, hogy a Jobbik választási

kampányában mindent elkövetett harcias imázsának puhításáért. Így tehát az eredményüket helyesen nem a radikalizmus, hanem egy radikális párt sikereként kell értékelni.

Mindezzel természetesen nem szeretném a jelenséget és a benne rejlő politikai kihívást a demokratikus pártok számára bagatellizálni. Ugyan a Fidesz számára taktikailag nem előnytelen a kétpártrendszer felváltani látszó, háromoldali, kis- és középpártok által megtestesített ellenzék, a Jobbik-jelenséget nem lehet elintézni egy legyintéssel. Egy esetleges kormányzati kudarc a jelen helyzetben alighanem a Jobbik táborába hajtaná a Fidesztől elforduló szavazókat, és a Fidesszel is szimpatizáló értelmiség egy része nyitott a Jobbik felé is. Miközben a kormánypárt vezetése számára elképzelhetetlen bármilyen

(Folytatás a következő oldalon)

(Böcskei Balázs válasza – folytatás
az előző oldalról)

összehasonlíthatatlanul kisebbek (például a kezdeményező DK), vagy éppen, ha a be-tiltandó párt retorikai fordulatai visszaköszönnek az öndefiníciója szerint baloldali párt esetében is. Álljon itt példaként a honvédelmi és rendészeti bizottság 2013. január 17-i ülésének jegyzőkönyvrésze: „Kellene már tudnunk azt, hogy igen, Mirkóczki Ádámnak [Jobbik] sajnos igaza van, a bűncselekmények elkövetőinek nagy száma cigány származású, de e tény megállapításán túl nagy valószínűséggel kellene még dolgokat tenni.” A mondat gazdája Juhász Ferenc, az MSZP politikusa, amely párt eközben olyan sokszor követelte a MIÉP/Jobbik betiltását a Legfőbb Ügyészségtől, hogy e téren alighanem rekordot állított fel.

A magyar baloldali politikusok abban a végzetes önhittségben élnek, hogy a Jobbiknál jóval kisebb és (a támogatások tükrében) kevésbé legitim politikájuk elégségesnek bizonyul majd ahhoz, hogy meggyőzzék igazukról a választópolgárokat –

egy kulturális skálán jobbra sodródott társadalomban, miközben nem vesznek tudomást azokról, akik számban sokszorosan felülmúlják őket. Gyurcsány Ferenc szerint: „A náciizmus eszméjével vitatkozni kell. A nációval viszont nem. Őket le kell győzni, nem pedig beemelni a demokratikus diskurzusba.”

Egyrészt jó reggelt, az utóbbin már évek óta túl vagyunk. Másrészt, bár érhető, hogy egy EP-kampányban a saját táborunkat mozgósíthatja az ilyen kijelentés, csak hogy a jobbikos képviselők nem kerülnek olyan diszkurzív és politikai térbe, hogy közpolitikai elképzeléseik nevetségesek legyenek, hogy lelepleződjön egyikük-másikuk politikai és szellemi alsónadrág-viselete, hogy szélsőséges, társadalomromboló retorikájuk és politikájuk elutasítható legyen. Ehelyett saját hangjukon, vitapartner nélkül csomagolhatják be kutyasimogatásba az EU-ból való kilépést, új szociálpolitika hirdetésébe a romakérdést, s így a Jobbik még belátható ideig erősebb lesz, mint a baloldal „ezekkel soha, soha” prófétái.

Amíg a szűk baloldali szubkultúrak Jobbik-képe nem találkozik a társadalom

Jobbik-értelmezésével, addig nemcsak nyelvi, hanem valós vitahelyzetekben éleződő leleplezésekkel lehet közelebb jutni a párt visszaszorításához. Súlyos aránytévesztést követ el, és a magyar valósággal való szembesülés elodázásában „érdekelt” az, aki ezt „kiegyezésnek”, „fegyverletételnek” titulálja. A vitától a Jobbik nem lesz kevésbé szélsőséges, kevésbé rasszista, kevésbé történelemhamisító, de ha egy disputában megmutatkozik a szakpolitikai tarthatatlanság és infantilizmus, annak megsemmisítő hatása lehet.

A jobbikos politikusokat eddig egy demokrata politikus sem akarta racionális és életszerű vitában legyőzni (e sorok írásával egy időben az Együtt-PM bejelentette ennek igényét az EP-kampányban). A Jobbikot eddig minden baloldali-liberális párt karanténba tolta. Mindeközben a Jobbik majdnem a második legerősebb párt lett. Ennél erősebb érv nem lehet egy politikai stratégia halálára.

A szerző politológus, politikai elemző (Intézet a Demokratikus Alternatíváért – IDEA)

(Mráz Ágoston Sámuel válasza – folytatás
az előző oldalról)

együttműködés, a következő évek intellektuális és stratégiai kihívása a Fidesz számára a Jobbikkal szembeni határvonal megerősítése. Ugyanakkor ehhez nem lehet megfelelő eszköz a jelenlegi baloldallal való közös fellépés, mert az csupán a Jobbik világképének megtestesülése lenne.

A bölcs politika természetesen azt sem hagyhatja figyelmen kívül, hogy a politikai környezet állandóan változik. A múlt ellenségeivel nem érdemes foglalkoznia a politikusnak, csak a jelen és a jövő kihívásaival. Ebből a szempontból fontos kérdés, hová fejlődik, mivé alakul a Jobbik a következő években. Ha a kampányukat végül sikerként értékelik, a legvalószínűbb a megkezdett „Jobbik light” kommunikációs stratégia foly-

tatása. Céljuk lehet, hogy az osztrák FPÖ sikerét Magyarországon is fel tudják mutatni. A tagadhatatlan átalakulás azonban a lényeges kérdéseket, jelenlegi tudásunk szerint, nem érinti: a Jobbik továbbra is radikális, cigányellenes, antiszemita párt. S ha ez így van, nem indokolt a demokratikus pártok stratégia-váltása.

A szerző a Nézőpont Intézet elemzője

Szombat az interneten

Megosztó emlékmű | Szét kell választani a Mazsihisz és a BZSH gazdálkodását
Globális antiszemitizmus-felmérés: a palesztinok az élen | Nem mindennapi életek

www.szombat.org | facebook.com/szombat.folyoirat
dimag.hu/magazin/Szombat

Fotó: Kallos Bea, MTI

Szavaz a Mazsi-
hisz. Az előtérben
Suchman Tamás

ZOLTAI ÉS HÍVEI MEGFÜRTAK AZ ÚJ ÜGYVEZETŐ VÁLASZTÁSÁT

A Zoltai Gusztáv korábbi ügyvezető igazgató ellenében összeállt Heisler András–Tordai Péter-koalíció sem a BZSH, sem a Mazsihisz közgyűlésén nem tudta keresztülvinni javaslatát, hogy az ügyvezető igazgatót az eddigi gyakorlattal szemben ne a küldöttek válasszák, hanem a vezetőség nevezze ki.

BZSH – Zoltai hívei offenzívában

A két közgyűlés igencsak eltérő hangulatban zajlott: a Budapesti Zsidó Hitközség május 22-én tartott ülése vitáktól volt hangos, s Tordai Péter elnök sem bírta végig kézben tartani az eseményeket. Mint utóbb fölvetésünkre elmondta, többen jelezték számára, hogy erélyesség helyett demokratikusabb vezetési stílust várnak tőle. Ugyanez viszont jól sikerült Heisler Andrásnak, aki a Mazsihisz május 25-i küldöttgyűlését vé-

gig kézben tartotta, jóllehet a küldöttek végül leszavazták a javaslatát.

A BZSH csütörtöki ülését szinte el sem lehetett kezdeni, a Zoltai támogatóinak bizonyuló csoportosulás – a Feldmájer Péter korábbi Mazsihisz-elnök tavalyi megbuktatásában is fontos szerepet játszó Keszler Gábor számvizsgáló bizottsági tag, Schwezoff Dávid kántor, valamint a Bethlen téri körzethez tartozó Sárközi Gyula – azonnal magához ragadta a szót, és követelték, hogy a vezetés mondjon köszönetet Zoltainak, valamint tájékoztasson Zoltai lemondásának körülményeiről. A szervezettnek tűnő akció során Zoltai

is utalt arra, hogy nem maga fogalmazta a lemondó levelét. A küldöttek hangulata is hullámozott: általában a Zoltait dicsérő hozzászólások kaptak nagyobb tapsot, a végén mégis a legkitartóbb Schwezoff Dávid körül fogyott el a levegő.

A BZSH tavalyi zárszámadását és idei költségvetését a küldöttek jobbra fennakadás nélkül elfogadták. Egyedül Villányi András, a Frankel Leó utcai körzet küldöttje kifogásolta, hogy a Vasvári Pál utcai zsinagóga költségeit még mindig a BZSH fizeti, miközben évek óta az EMIH használja azt. Tordai válaszul elmondta, aggályosnak tartja a hozzájárulás egyoldalú felmondását, mert az a hitélet megszűnéséhez vezethet – a kérdésben ugyanakkor előrelépést ígért.

Az új ügyvezető igazgató megválasztásáról szóló napirendi pont tárgyalása sokkal nehezebben zajlott. Zoltai Gusztáv áprilisi lemondását követően a BZSH és a Mazsihisz vezetőségének együttes ülése azt javasolta a küldötteknek, hogy a tisztújításig hátralevő egy évre ruházzák a kinevezés jogát a vezetésre.

A nem kellően alapos tájékoztatás nyomán azonban számos küldött a közgyűlés jogainak csorbitásaként értelmezte a javaslatot. Heisler és Tordai főként a hatékonysággal érvelt, valamint azzal, hogy – a két szervezet végesen szoros összefonódása miatt – a két pozíciót átmenetileg egy személynek célszerű betölteni. Azt azonban sokáig elmulasztották jelezni, hogy ez valójában egy hosszú távú elgondolás része.

Az ülésen egyedül Kardi Judit előjárósági tag tárt a küldöttek elé, hogy a készülő alapszabály-módosítás is azt írja elő, hogy az ügyvezető igazgatót a vezetés válassza ki. A két szervezet ezzel érheti el, hogy a gazdasági vezetőt állandó és erős ellenőrzés alatt tartsa, szükség esetén pedig fölmentse. Kardi rámutatott: a rendszerváltáskor történelmileg úgy alakult, az ügyvezető igazgató aránytalanul erős jogköröket kapott.

Az éles konfliktusok a BZSH közgyűlését jellemezték: Keszler, Schwezoff és Sárközi ismételtlen figyelmeztettek, hogy a kinevezési jogkör átruházása a vezetők alapszabályba ütközik – ezt Heislerék rendre cáfolták –, valamint kifogásolták, hogy a vezetés már azelőtt kiírta, sőt le is zárta az erre irányuló pályázatot, hogy a küldöttek erre felhatalmazást adtak volna. Az utóbbi kérdésben végül hamar konszenzus született: a vezetés javaslatot tett, hogy a pályázat határidejét néhány héttel meghosszabbítsák. Az ülés egy pontján azonban Zoltai is közbeavatkozott, és jelezte: egészen addig nem tér vissza, ameddig Tordai, Feldmájer és Heisler „a pulpituson ülnek” – kijelentése igencsak meglepő volt annak fényében, hogy lemondásakor még teljes visszavonulását jelezte.

Schwezoff Dávid odáig ment, hogy Tordai Péter ellen bizalmatlansági indítvány benyújtását kezdeményezte.

A vita annyira elhúzódott, hogy a szavazás megkezdésekor a közgyűlés már nem volt határozatképes. Tordai ezzel kapcsolatban kérdésünkre elmondta, hogy a küldöttgyűlést végigkísérő kritikus hangokat destabilizálási kísérletnek tartja. Szerinte ezek Zoltai visszatérését kívánják előkészíteni, ennek gócai, a Dohány utcai és a Bethlen téri körzet pedig láthatóan nem látják őt szívesen a budapesti elnöki székhelyben.

Mazsihisz – kézben tartva, de eredménytelenül

A Mazsihisz közgyűlése eredményesebb volt, Heisler András elnök végig kézben tartotta a folyamatot. Az ülésen betegsége miatt Zoltai nem volt jelen, de a viták nem ennek köszönhetően csitulnak. Zoltai fő támogatói egyes budapesti körzetekhez tartoznak, ők pedig már a BZSH közgyűlésén igyekeztek meggyőzni a hetven küldöttet, akik közül hatvanan a Mazsihisz ülésén is jelen voltak. Heislernek és Feldmájernek viszont jóval kiterjedtebb vidéki bázisa van – a nyílt szavazáson mégis alulmaradtak: csekély különbséggel, de a küldöttek döntése értelmében az ügyvezető igazgató megválasztásának joga továbbra is a közgyűlés kezében marad. Az eredményben ugyanakkor szerepet játszhatott, hogy számos vidéki körzet – részben a mártírmegemlékezések miatt – nem tudott részt venni a Síp utcai ülésen. A különböző okokból távollévők együttesen könnyen a visszájára fordíthatták volna az eredményt.

A zárszámadást és a költségvetést a Mazsihisz küldöttei is nagyobb vita nélkül elfogadták – csupán a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség (MAOIH) megszavazandó 65 millió forintos többlettámogatását bírálták néhányan. Heisler garanciákat ígért arra nézve, hogy ezt az összeget az ortodoxia a hatékonyabb működésre és a fejlesztésre fordítja.

Ezután az átvilágítás titkosságának feloldásáról tárgyaltak, ezt azonban nem szavazták meg a küldöttek, így továbbra is csak a BZSH és a Mazsihisz tisztségviselői férhetnek hozzá a jelentéshez. Az átvilágítás eredményei minden bizonnyal Zoltai lemondásában is szerepet játszottak.

A küldöttgyűlés után Heisler érdeklődésünkre elmondta: Zoltai nincs abban a morális helyzetben, hogy újra jelöltesse magát az ügyvezető igazgatói tisztségre, ugyanakkor látja, hogy a küldöttek közül sokan az ő korábbi irányvonalát képviselik.

Értesüléseink szerint Heislerék Horváth József lágymanysói elnök jelöltségét támogatják, aki továbbra is ambicionálja a poszt megszerzését.

Pályi Márk

„Zoltai nincs abban a morális helyzetben, hogy újra jelöltesse magát.”

EMLÉKEZETKÖZÖSSÉG

A Szombat körkérdése

A *Szombat* az alábbi körkérdéssel fordult a kulturális, tudományos és a közélet néhány vezető személyiségéhez folyóiratunk kiemelt témája kapcsán: Van-e vagy nincs Magyarországon emlékezetközösség? Hogyan közelíthetők egymáshoz a 20. század traumáit hordozó közösségek, amelyek más-más élményekre emlékeznek, és a másik fájdmáról talán nincs elég mély tudásuk, vagy nem vesznek róla elég mélyen tudomást? Véleményünk szerint a magyar társadalmi emlékezet és a magyarországi zsidó emlékezet eltérően őrzi a 20. századi Magyarország élménycsomópontjait, miközben sokan tartozhatnak a két halmaz közös részhez. Felvetnénk néhány példát, és kérnénk, írásában ezekre is reflektáljon, de kíváncsian várunk más példákat is.

	„Magyar emlékezet”	–	„Zsidó emlékezet”
1919	vörösterror	–	fehérterror
1920	Trianon	–	numerus clausus
1940	Erdély visszacsatolása	–	1938–41-es zsidótörvények
1944–45	orosz megszállás	–	gettósítás, deportálás, nyilasterror
1956	forradalom	–	főként vidéken antiszemita atrocitások

Kérjük, tekintse e levelünket a felkérés mellett vitaanyagnak, s ha nem ért egyet felvetéseinkkel, ezt is jelezze írásában. Kíváncsiak vagyunk, hogy amennyiben Ön is érzékeli a felvetett élménykülönbségeket, természetesnek tartja-e, hogy a társadalmi csoportok emlékezete akár jelentősen eltérjen, vagy szükségesnek tartja, hogy változzon a helyzet, s ha igen, milyen eszközökkel lehet Ön szerint javítani a viszonyokon, és elérni a kívánatos állapotot.

Lapunkban eddig Kőszeg Ferenc, Stumpf András, Csaplár Vilmos, Horkay Hörcher Ferenc, Erős Ferenc, Granasztói György, Csepeli György, Grendel Lajos, Böcskei Balázs, Háy János, Kende Péter, Borbély Szilárd és Jeszenszky Géza választát közöltük. Alább Kovács Éva és Kőrösi Zoltán reflexióit olvashatják.

Kovács Éva

AZ ÖN-FELEDTSÉG ÁLLAPOTÁBAN

A körkérdés többértelmű, hadd szűkítsem kisé a benne rejlő fogalmakat, és hadd maradjak a megértő szociológia fogalomrendszerében, még akkor is, ha az aktuális emlékezetpolitikai helyzet ma sokakat aggaszt. Mit értünk azon, hogy „emlékezetközösség”? Olyan csoportról van szó, amelynek tagjai úgy érzik, közös a múltjuk. Max Weber nyomán közösségnek azt a társadalmi kapcsolatot nevezem, ha a társadalmi cselekvést elsődlegesen a résztvevők szub-

jektíve átértett – *érzelmi-indulati vagy tradicionális* – összetartozásán alapuló beállítottság jellemzi. Emóciók és attitűdök szerveznek olyan hatalmas közösségeket is, mint a nemzet, vagy a körkérdésben jelölt „magyar” és „zsidó” (emlékezet)közösség.

Az emlékezetről Bartlett óta általában azt szokás gondolni, hogy legyen bár személyes vagy társadalmi, kommunikatív vagy kulturális, tárgyi vagy szellemi stb., csak *társas felidézés során nyerheti el értelmét*. Megrázó példa

erre a II. világháborúban elszenvedett fizikai erőszak emlékezete: a traumatikus élmény akkor válhatott a kollektív emlékezet részévé, ha nem teljesen elszigetelten következett be, és a későbbiekben nem övezték – külső vagy belső – tilalomfák a felidézését. A katonák szenvedései viszonylag hamar a családi és a társadalmi emlékezet részévé válhattak, míg a koncentrációs táborok borzalmairól őrzött emlékképek jóval lassabban és bizonytalanabban szabadulhattak ki a szégyen, a szérem vagy más tiltás alól.

harok és a különböző osztályhelyzetek következtében nagyon eltérő stratégiák és csoportosulások alakultak ki azon az etnikai-vallási formáción belül, amit „zsidónak” nevezünk. E vidéki zsidóság elpusztításának következtében ma a megmaradt, és az előbbinél jóval homogénebb, asszimiláltabb *budapesti zsidóság szemszögéből* látjuk a történeteket, ez a közösség hordozza (és részlegesen ugyan, de el is veszítette) a teljes magyarországi zsidóság emlékezetét.

Felelősség
versus
áldozatiság.

Van a borzalomnak olyan foka, amely elmesélhetetlen – s számos praktikát alkalmaz az emlékezőközösség is, hogy elhárítsa a felidézését. Van a kiszolgáltatottságnak olyan foka, amely még akkor sem idézhető fel tudatosan, ha habitusában élete végéig hordozza elszenvedője, sőt felismeri a másokban is és e másikat ezért tudattalanul is magához közelállónak érzi. A Soá olyan emlékezetközösséget hozott létre, amely – paradox módon – a *borzalmak felidezésének elkerülésére* irányul. Megkockáztatható, hogy a Soá óta és a Soából következően a magyarországi zsidóság egy *kifelé és befelé egyaránt zárt emlékezőközösség*. Lehetnek az együttérzésnek közös módozatai, ezek azonban nem csökkenthetik lényegesen a zárttságot. Van egy néma tartomány...

Nem volt mindig így. Az emlékezőközösségek konkrét emlékanyagra épülnek. E konkrét emlékanyag a Soáig nem feltétlenül választotta el egymástól az etnikai – magyar és/vagy zsidó – közösségeket úgy, ahogy a körkérdes sugallja. Különösen igaz ez a századfordulótól, amikor az etnikai közösségek maguk is különböző körvonalakat vettek fel a konkrét társadalmi helyzet függvényében. A körkérdesben felsorolt események egy része ilyen. Hogy ma ezek az események etnikai alapú emlékezőközösségek sarokkövei lehetnek, az – nagyon elnagyoltan és helyszűkében inkább csak az emlékezőközösségek kialakulására és nem konkrét működésére koncentrálva – két fő okra vezethető vissza.

Az egyik ok az, hogy a Soában elpusztult a sokszínű vidéki zsidóság. E zsidóság a történelmi Magyarország területén nem feltétlen vette át azokat a politikai szlogeneket, amelyek a centrumból érkeztek. Így nem, vagy csak elenyésző mértékben vett részt az 1919-es forradalomban és nem különösebben szimpatizált a kommunis-tákkal, még ha azok között számos zsidót is látott. A vidéki zsidóság nem elhanyagolható része nem is álmodhatott arról, hogy a gyermeke egyszer egyetemre járhat, így az 1920-as numerus clausus sem érintette. A történelmi Magyarország zsidóságának jelentős része az 1920-ban elcsatolt területeken élt – s épp a történelmi vi-

szembeállított „magyar” és „zsidó” emlékezőközösségek kialakulásának az az uralkodó értelemdási séma, amely oksági magyarázatokat állít fel egymástól látszólag vagy ténylegesen is független események között – s mindegy, hogy e magyarázatok igazak vagy hamisak, hiszen a közösségeket nem racionális érdekek, hanem érzelmek és indulatok mozgatnak.

Az idézett történelmi események némelyike nem hordozott eredendően etnikai tartalmakat – ezeket utólag „eticizálták”. A Tanácsköztársaság nem etnikai (zsidó) forradalom volt, hanem *kommunista*, mégis – mivel vezetőit zsidó származásúként azonosította a közvélemény – a zsidók nyakába varrták azonnal. A fehérterror nemcsak a („zsidó”) kommunistákat üldözte, hanem – ha csak egy rövid időre is, de – az *egész zsidóságot* veszélyeztette a bűnbakképzés ismert logikája szerint.

Jól tudjuk, hogy az 1920-as békeszerződések revizionista érzelmeket váltottak ki a magyar társadalom tagjainak többségéből, *így a zsidókból is*. A „visszacsatolások” (e szóhasználat is a homogén nacionalista emlékezőközösséget idézi, hisz ki beszél ma Magyarországon ezekben az esetekben területi annexióról és megszállásról?) kezdetben e revizionizmus győzelmét visszhangozták a zsidó közösségekben is. Csak akkor halkultak el az irredenta hangok, amikor a magyar bürokráciával a zsidótörvények is megérkeztek.

A körkérdesben egyidejűnek beállított orosz megszállás versus zsidóüldözés valójában *fájdalmasan különidejű* volt: Auschwitz már felszabadult, amikor a magyar zsidókat még halálmenetre hajtották – mert lassú volt az orosz megszállás. A felszabadító szovjet csapatok (mint ahogy máshol az angolok vagy az amerikaiak) a zsidóknak valóban az életüket adták vissza, viszont a háború végét *mindenkinek* elhozták. Hogy az ország szuverenitásának ismételt elvesztéséhez a két emlékezőközösség gyökeresen másképp viszonyult volna, vagy hogy ma is másképp viszonyulna, nem valószínű. Nem minden túlélőből lett kommunista, nem minden túlélő kommunista tartott ki sokáig a szovjethatalom mellett – mi mu-

tatná ezt jobban, mint az, hogy egyes becslések szerint az 1956-os forradalom idején a zsidók *arányukon felül* hagyták el Magyarországot. És nem feltétlenül a vidéki antiszemita atrocitások miatt, hiszen a többségük addigra már Budapesten élt, hanem szabadságszeretetből vagy éppen kalandvágyból, antikommunistaként vagy éppen cionistaként.

A „magyar” emlékezőközösség leginkább áldozatként emlékezik saját történelmére. Ebbe az áldozatképbe nem fér bele a „zsidó emlékezőközösség”, az együttérzés a Soá áldozataival, mert az a felelősség kérdését is felvetné és ezzel a „magyar” áldozatiságot relativizálná, de beleférnek más etnikai csoportok (mint például az el-

űzött németek), ha azok ezt az áldozati szerepet erősíteni képesek. A „magyar” emlékezőközösség tehát egy *kifelé korlátozottan nyitott, befelé zárt*.

A körkérdésben vázolt különbségek – még ha léteznek is – csak akkor válnak jelentősekké egy társadalom életében, ha mindent az etnikai szemüvegen keresztül kell nézni. Ez, bár a médiavalóságban a sorvasztó történelempolitikai láz következtében egyre gyakrabban fordul elő, a mindennapi életben még nem szükségszerű. A két emlékezőközösség tételezése ellen szól végül az is, hogy míg a „zsidó” közösség emlékezik, a „magyar” egyelőre (nagyon szűk elitjét leszámítva) az *ön-feledtség* állapotában leledzik.

Kőrösi Zoltán

AKKOR ELŐBB MAGUNKRÓL

A legszívesebben valamelyik regényemmel válaszolnék, ám tartok attól, hogy kevés lelkesedésre találnék... De mit tegyek, ha csaknem minden könyvem, s ezáltal szinte a teljes irodalmi pályám éppen a *Szombat* által feltett kérdés körül, illetve az ezen kérdéssel is körülírható rémületes hiány körül forgott?

Az emlékezés lehetetlensége, a történetek hiátusai, beleértve az egyének, családok, és a magyar nemzet történetét, történeteit és hallgatásait is, mint hétköznapi gyakorlat, mindez mint elfogadás és belenyugvás, mi több, mint követendő példa, a meggyőződés szerint a kárpát-medencei létezés meghatározó túlélési technikájává vált az elmúlt mintegy száz év során. Úgy hiszem, miközben a honi politikai törekvések, és sajnos az irodalmunk és a történetírásunk is hősi toposzokat szeretettek volna elterjeszteni, és soha nem voltak mentesek a patetikus gesztusoktól, az efféle mintaadásokban hittek, s a jelek szerint megint egyre inkább hinni is akarnak, a két

igazán érvényes közép-kelet-európai magatartás a svejkség és az elhallgatás voltak.

Talán éppen így, együtt, hiszen a kettő, a tettetés és a kényszerített feledés nem is állnak messze egymástól.

Ennek a rettenetes hiánynak a következményei egyértelműen tetten érhetők a magyar társadalom jelen állapotát vizsgálva is. A személyes tapasztalataim is ezt támasztják alá: magam is egy olyan családban nevelkedtem, ahol a történetek mint minták továbbadása helyett az el-

hallgatás diktált, a legendáriumot és az emlékezetet a mindennapokhoz ily módon alkalmazkodó túlélési stratégia fedte el. A talaját vesztett paraszti kultúra, a félig urbanizálódott és hamis modernizmussal eltévedt, a társadalmi mobilitás illúziója által legalább annyit veszítő, mint amennyit nyerő réteghez tartoztak az én szüleim is. Az emlékezés, mi több, az emlékezés lehetősége ki volt zárva a hétköznapiokból, mint annyi más családban, egészen egyszerűen azért, mert célszerűbbnek és életre valóbbnak mutatkozott a hi-

bák, tévedések, erények, elveszett illúziók megannyi kibeszéletlensége helyett a túlélésre koncentrálni. Annak a regénynek, amit a szüleim sorsáról, s ehhez kapcsolva a saját gyerekkoromról írtam (Szerelmes évek - gyáva-ság) ezért választottam mottó gyanánt Nádas Péter egy mondatát: „Élni tanítani a felnövekvő generációt vagy túlélésre nevelni, ez két teljesen különböző felfogás.”

A zsigerekben nem az élvezet, hanem a félelem, de legalábbis cinikus óvatosság lakik.

Igen: az élet átélhetősége és túlélhetősége ezen a vidéken radikálisan különbözött és különbözik egymástól. Úgy hiszem, hogy a tünetek, az egyénektől a társadalom egészéig sorolható pszichoszomatikus eredetű betegségektől kezdve, az alkoholizmustól az öngyilkossági mutatók szomorú adataiig, a civil bátorság hiányától a csődbe ment, megcsúfolt magyarországi liberalizmusig skálázható súlyos társadalmi hiányosságokig világosan mutatják, hogy ez a modus vivendi milyen következményekkel hat a mostani napjainkra is.

Az emlékezet elnémitása a történetek hiányát okozta, s a történetek hiánya visszahatott és visszahat az emlékezet működésére, s ebben nem különbözött az egyének sorsa a nagyobb közösségektől.

Ha valaminek nevet adunk, akkor az meg is születik, de ez nem jelenti azt, hogy az elhallgatott, névtelenséggel burkolt történetek ne lennének itt, közöttünk.

A válaszom tehát az a kérdésre, hogy nincsen emlékezetközösségünk. Hogyan is lenne?

Csonkolt emlékezeteink vannak, párhuzamosan, egymás mellett. S ezt a hiányt az elmúlt évek, immár évtizedek nemhogy kisebbitették volna, éppen ellenkezőleg.

Az 1989 óta eltelt évek egyik legnagyobb, s most már egyre világosabban megmutatózó bűne az, hogy az akkor önmagát olyannyira szerető, és az intellektusára oly büszke értelmiségünk számomra máig felfoghatatlan módon ahelyett, hogy képes lett volna a civil társadalomra, s ezzel együtt az értelmiségi-társadalmi szerepvállalásra koncentrálni, s képes lett volna kialakítani az értelmiségi szerep társadalmi etalonját, beszédmódját, képes lett volna kikényszeríteni ennek egzisztenciális körülményeit, inkább habozás nélkül beállt a kifejezetten nem jó minőségű politikai beszédmódok mögé. Sőt, hiszen az akkori értelmiségből lett az akkori és későbbi politikánk jelentős része. (Manapság is látjuk, milyen értetlen csodálkozással forgatják barátaink a szemüket, amikor az aktuálpolitikával kacérkodó megszólalásaik nem éppen termékeny talajra hullanak. Posztmodern korban élünk, amennyiben a szocializmus maga volt s modernizmus.)

Ennek nem csak az lett a következménye, hogy szétforgácsolódott az értelmiség (bármit is jelentsen ez) akkor meglehetősen nagy potenciállal kecsegtető helyzete, hanem az is, hogy a silányabb beszédmód, magyarán a politikai viselkedésminták átvétele ellehetetlenítette a korábbi történethiányok megbeszélését, felülvizsgálatát. A súlyos

elhallgatásokra rátorlódott az újabb elhallgatás, még akkor is, ha pillanatnyilag heves és aktuálpolitikával dú-sított fecsegésnek álcázza magát. Egy végtelenül leegyszerűsített társadalmi szerkezetben roppant kevésbé tétel-vezhető fel, hogy komoly igény mutatkozna a precíz és pátoszoktól mentes elemzésekre, feltárásokra és szociológiai munkákra, mint ahogyan magára a magasan kvalifikált és nem pártpolitikai kategóriákban gondolkodó, s nem közvetlenül a hétköznapi hasznosításra fordítható entellektüelre sem. Ezzel a helyzettel még ismerkedni kell, és nem is okoz sok örömet. Meggyőződésem, hogy idővel (sok idő múltán, sajnos) majd tárgyilagosan beszélhetünk erről, és megszületnek azok az elemzések, regények és társadalomrajzok, amelyek arról szólnak, mit eredményezett a létező szocializmus a közösségi emlékezetben, morális tartásban, az élethez való alkalmazkodási képességben, s arról is, hogy mit eredményezett az erről való beszéd hiánya, illetve silánysága és elferdülése a rendszerváltástól a napjainkig. Mint ahogyan majd megszületnek, s részben, de csak részben megszülettek már a Trianonra, a Tanácsköztársaságra, a konszolidációra, a holocaustra, a második világháborúra vonatkozó, s a nemzeti tudás etalonjához tartozó művek is. Részben, hiszen most még hiányzik az, hogy a két korszak rémületes összefüggéseiről is elfogulatlan, napi politikától mentes közbeszéd legyen. Addig azonban nem csak e munkák elvégzésére, időre és rengeteg szorgalomra és bátorságra van szükség, hanem arra is, hogy egy eltűnt társadalmi csoport, vagy talán réteg képes legyen kialakítani a maga új életmódját és a társadalom egésze felől is értelmezhető beszédét.

Persze tudom, hogy most ennél égetőbbnek tűnik sok baj. Aki állást keres, az nem feltétlenül a klubszabályzat módosításán gondolkodik. Pedig a klubszabálynak nem csak az az értelme van, hogy azokon a falakon belül meghatározza, miként viselkedünk, hanem jobb esetben a tagságunkat magunkkal visszük a falakon kívülre is.

Ismétlem: a társadalmi emlékezetünk hiányát, a feltáratlan történeteket és a közösségi történelemtudat rémületes szakadékait a mai magyar társadalom egyik leg súlyosabb sebének látom. Különösen, hogy jelen időben inkább beszélhetünk e sebek súlyosbodásáról, semmint gyógyulásról. Fájdalom és fájdalom nem kioltják, hanem sokszorozzák egymást. Az illúziót, miszerint az idő majd segít, most még nem veszítettük el, igaz, nem is kerültünk hozzá közelebb. Beszélni kell, sokat, higgadtan, türelmesen, beszélni nem a hétköznapi politika nyelvén, beszélni, mert csakis a kimondás révén válhatnak megélhetővé és feldolgozhatóvá a traumák. Nem utolsó sorban magunkról is beszélni kellene már végre. Rólunk, a beszéd művelőiről, és a mi bűneinkről. Nem hiszek különösebben a meggyőzésben, de mint mondtam, abban igen, hogy ha valaminek nevet adunk, akkor az azzal meg is születik. Legalább ennyit, ha nem többet, meg kell próbálnunk, ha csak nem akarjuk tovább tetézni a már meglévő hibáinkat és bűneinket.

Emlékezetünk
hiánya
a társadalom
egyik
legsúlyosabb
sebe.

Glässer Norbert – Zima András

„OLASZORSZÁG KIRÁLYA HÁBORÚT ÜZENT”

Az olasz fronton harcoló magyar zsidók a sajtó hasábjain¹

Az első világháború évfordulója számos korabeli dokumentumot, sajtóterméket, propaganda-képeslapot, háborús albumot, naplót, levelezést, relikviát hoz a közösségi emlékezet felszínére. Blogok, honlapok, online közösségek és hadtörténeti kutatók foglalkoznak az első világháború eseményeivel. A ténytörténet mögött az emlékeztörténet megnyilvánulásával találkozhatunk. Az egykori hadban állók és kései leszármazottaik eltérő emlékezeti stratégiák mentén idézik fel a Nagy Háborút. Emlékének jelentősége főként abban áll, hogy szinte nincs olyan család, akit személyesen ne érintett volna Közép-Európában. Bár a családi emlékezetben ezek elhalványodhattak, más háborús eseményekkel felülíródhattak, a családfakutatásnak mégis stabil pontjai maradtak, a családi hagyatékok és a háború során kibontakozó hőskultuszok révén.

Írásunkban az első világháborús zsidó részvétel egyik részterületét, az olasz front hátsószágbeli sajtóvisszhangját elemezzük. Nem a ténytörténet rekonstrukciójára törekszünk, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia haderejében szolgáló magyarországi neológ zsidóság budapesti sajtódiskurzusait tekintjük át. Az emancipáció és a társadalmi szerepvállalás lehetővé tette a közép-európai zsidóság számára is a modern nemzeteszmekekel való azonosulást. A Nagy Háborúban ez gyakran a zsidó univerzalizmussal került ellentmondásba. A különböző nemzeteszmekekhez csatlakozó izraelita felekezetűek egyrészt az adott nemzet háborús céljaival és propagandájával azonosultak, másfelelő a zsidóság múltjában és a judaizmusban próbálták megkeresni az új helyzet előképeit.

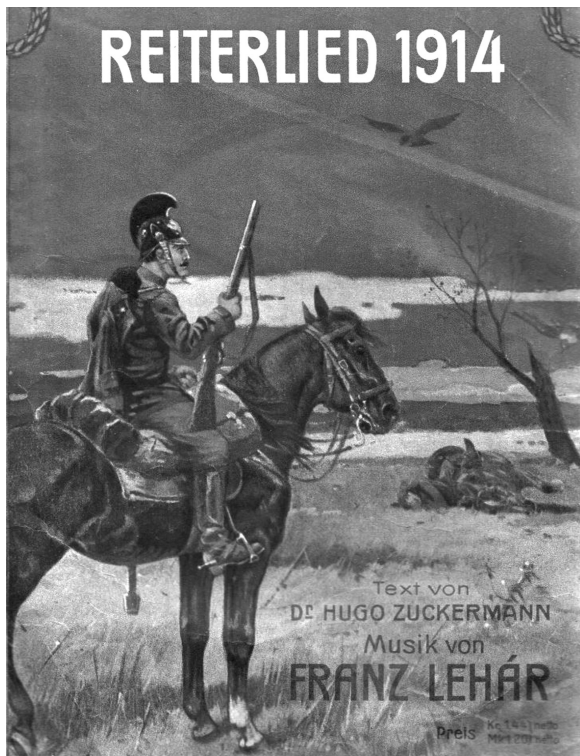
Imádkozik a király

Zsidóság a népek háborújában

A budapesti neológ izraelita hetilap, az *Egyenlőség* az uralkodónak és a dinasztíának tulajdonította a Monarchia népei és felekezetei közötti béke fennmaradását, a

dinasztiát egy olyan, nemzetek és vallások fölötti intézménynek látta, amely egyedül hivatott a birodalom egységének megőrzésére.

A zsidóság birodalmi és nemzetállami törekvésekkel való azonosulása egyrészt tekinthető az emancipáció társadalmi elvárásának, másrészt a zsidóság részéről a

A Reiterlied
kottájának
címlapja

befogadási gesztus viszonzásának. Ebben a helyzetben és az első világháborús részvételben látta Karády Viktor azt az azonosulási tendenciát, amit zsidó „kölcsonacionalizmusok” jelzővel illetett.² Karády problémafelvetése az adott életvilágban szemlélendő, amelyet a nemzeteszme, gazdasági törekvések és hatalmi konfliktusok határoztak meg.

Marsha Rozenblit szerint Habsburg-Ausztriában, akárcsak Magyarországon, a zsidó irányzatok mind-egyike azonosult a Monarchia világháborús céljaival. Úgy érezték, hogy ez a háború szent zsidó háború is egyben, amelynek egyik fontos feladata, hogy megmentsék Osztrák-Galicia zsidó lakosságát az orosz zsarnokságtól. Rozenblit szerint így egyszerre demonstrálhatták az állam és a zsidóság iránti szolidaritásukat. A háború utolsó két évének eseményei (az élelmiszerhiány okozta feszültség, amelynek zsidóellenes agitáció lett a következménye) tovább erősítették bennük azt a tudatot, hogy csak ez a nemzetek feletti állam (Ausztria) garantálhatja a zsidók biztonságát.³ Habsburg-Ausztria politikai, dinasztikus elvek mentén szerveződött, és így a Monarchia osztrák részében nem létezett állami szinten megjelenített nacionalizmus sem etnikai, sem nyelvi-kulturális értelemben. Ausztria zsidó polgárai úgy tudtak lojálisak maradni az államhoz, hogy nem kellett egyetlen nemzeti identitással sem azonosulniuk.⁴

Habsburg-Ausztriával szemben a magyar politikai elit Magyarországot nemzetállamként határozta meg, és elvárta zsidó lakosaitól, hogy az uralkodó magyar,

nyelvi-kulturális alapú nemzetkonceptiót adaptálják. Magyarországon mindez – egy kettős lojalitás: dinasztia és nemzet iránti elköteleződés keretében – a Kelet felé tekintés gondolkodókörében, az orosz és a balkáni zsidóság között végzendő kultúrmisszió ügyével is összefonódott. A neológ sajtó korábban is úgy tekintett a nemzetiségi területeken élő neológ hittestvéreire, mint a magyar nyelviség és kultúra terjesztőire. A balkáni zsidóság világát gyakran utalták a történeti és néprajzi érdeklődés körébe, amivel egyúttal el is határolták őket a közép-európai zsidó polgár világától, és egy romantikus keleti zsidóképet alakítottak ki. Ezekre a közhelyekre könnyedén épülhettek rá a balkáni háborús célok és jövőbeni feladatok képei.

„A hitszegő olaszok” képe

1915 tavaszán Olaszország esetleges háborús szerepvállalása okozott gondot a hadviselő felek katonai vezető köreiben. A Monarchia és Olaszország között ekkor már olyan érdekellentétek feszültek, hogy a központi hatalmak maximum Olaszország további semlegességét remélhették.⁵ A Monarchia sokat áldozott arra, hogy az olasz propagandapapok a neutralitást szorgalmazzák.⁶ Az antant a Dél-Tirolra és Triesztre vonatkozó olasz igényeket minden további nélkül elfogadhatta, viszont az ezen túlmenő szláv területekre (Isztriára és Dalmáciára) vonatkozó olasz követelések teljesítése előtt Oroszország 1915 tavaszáig elzárkózott. Az orosz politikai elit úgy vélte ugyanis, hogy ebbe az irányba Szerbiát kell erősíteni. Oroszország, azonban 1915 tavaszára összehangolt német-osztrák-magyar támadást várt, így végül hozzájárult az olasz igények maximális elfogadásához.⁷ Olaszország végül 1915 áprilisában végleg elkötelezte magát az antant oldalán és 1915. május 23-án hadat üzent a Monarchiának.⁸

Az *Egyenlőség* neológ hetilap, azonosulva a háborús propagandával, szövetségi áruházként tolmácsolta Olaszország hadba lépését: „Midőn már a végleges diadal napja tünt fel horizontunkon, álnok és orv módon belénk döfi törét a hamis barát. Ránk kényszeríti az új háborút, nem mi akarjuk; szívünk-lelkünk szeretettel és áhitattal tekint mindig a bűbajos délszaki táj felé. De becsületünk és fennállásunk forog kockán, s a kihívást, eddigi barátunk kihívását, el kell fogadnunk.”⁹

A jelen és a múlt eseményei közötti lényegi párhuzamokat keresve, a háborús neológ vezércikkek is gyakran éltek szentírási hasonlatokkal. „És a gonoszok között a leggonoszabb, az elvetemültek között a legelvetemültebb a hitszegő olasz, a nemes latinok elfajult utóda, ki Amálek példájára hátból támad reánk és ezzel megbélyegzi önmagát az egész világ színe előtt.”¹⁰ A neológ cikkek eszkatológikus víziója a hitszegő meg-

bűnhődését vetítik elő. „A bosszuló Isten keze mutatja győzelmes utunkat, a büntető Isten ujjá fogja örvénybe sodorni elleneink hajóit és pusztulásba hadseregeiket. Magyar zsidók, megedzve e rettentő korszakban, megacélosodva e gigászi napokban: emelt fővel és vas karokkal tovább, előre, nemzeteinkkel a végső győzelem felé!”¹¹

A Monarchiához hű zsidó missziója

A keleti zsidók kapcsán került ismét előtérbe a már világháború előtt is hirdetett neológ kultúrmissziós stratégia. Ennek a háború idején az volt a lényege, hogy a remélt győzelem után a magyarországi neológia feladata lesz a keleti zsidók kulturális felemelése, és megfeleltetése a modern időknek. Emellett nemzetiségi területen jelen volt a magyar kultúra terjesztésének missziója is.

A magyar-zsidó hős az olasz fronton

A magyar hőstípus megformálása már a fronton megkezdődött: az önfeláldozó harc és a végsőig való kitartás képei rajzolódtak ki. Ez nem csupán magyarországi jelenség volt. Habsburg-Ausztria egyik legismertebb lovaskatona-nótáját, a Reiterliedet – ami ugyanezt a hősképet tolmácsolja – egy cseh zsidó kereskedő fia, Hugo Zuckermann írta, ismert dallamát pedig Lehár Ferenc szerezte, és Károly trónörökösnek ajánlotta. A hazájukért életüket áldozó magyar zsidó hősöknek a neológ és

a cionista lapok külön állandó rovatot szenteltek. A zsidó háborús részvételt és elköteleződést megkérdőjelező sztereotípiákkal szemben ezek célja az emlékéllátáson túl hősiesség és a nemzet iránti messzemenő elkötelezettség bemutatása volt.¹² „Adler Sándor dr., Adler Il-lésnek, a népszerű pesti rabbinak egyetlen fia, harmadik éve katona. A fiatal hős 20 éves és jelenleg a xxxxx gyalogezred zászlósa. 3 hónapig volt az orosz harctéren, június óta az olasz fronton küzd. A 11-ik isonzói csatában tanúsított hősiessége és bátorsága jutalmául soronkívül lett zászlós, azonkívül ezredese kitüntető beszéd kíséretében tűzte mellére az elmúlt napokban a kis ezüst vitézségi érmet és a Károly csapatteroszt, mely utóbbit szintén soronkívül kapta meg.”¹³ Ekkor vette kezdetét az a hőskultusz, ami a Nagy Háborúra emlékezve az elkövetkező évtizedek során teljesedett ki.

Das Weltgericht („Végítélet” feliratú propaganda-képeslap)

JEGYZETEK

- 1 A szerzők közül Glässer Norbert az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) ösztöndíjas munkatársa, Zima András az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem adjunktusa.
- 2 Karády Viktor: Zsidó identitás és modernizáció, avagy az asszimiláció paradoxonai. In uő.: *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat*. Új Mandátum, Budapest, 2000. 269.
- 3 Rozenblit, Marsha L.: *Reconstructing a National Identity. The Jews of Habsburg Austria during World War I*. Oxford University Press. 2001. 4.
- 4 Uo., 4., 9.
- 5 Galántai József: Az első világháború (1914–1918). In Diószegi István, Harsányi Iván, Krausz Tamás, Németh István (szerk.): *20. századi egyetemes történet*. I. kötet. Korona Kiadó, Budapest, 1997. 203.
- 6 Schwendinger, Christian: *Kriegspropaganda in der Habsburgermonarchie zur Zeit des Ersten Weltkriegs Eine Analyse*

anhand fünf ausgewählter Zeitungen. Diplomata Verlag GmbH, Hamburg, 2011. 93.

- 7 Galántai József, i.m., 203.
- 8 Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada (1789–1939)*. História Alapítvány Kiadó, Budapest, 1997. 252–253.
- 9 *Egyenlőség*, 1915. május 23./1. Új háború.
- 10 *Egyenlőség*, 1915. június 13./16. Egy zsidó államférfi győzelme az olaszok fölött. [Írta:] Dr. Groszmann Zsigmond.
- 11 *Egyenlőség*, 1915. május 23./1. Új háború.
- 12 Penslar, Derek J.: *Jews and the Military: A History*. Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2013. 152–154.; Zima András: Az „örök zsidó kérdés”. Első világháborús neológ és cionista csoportstratégiák a budapesti felekezeti sajtóban. In Kiss Endre, Balázs Edit (szerk.): *A teológiától a divatig*. Magyar Zsidó Szemle könyvek 3. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem – OR-ZSE Kaufmann Dávid Zsidó Kultúratanudományi Kutatócsoport, Budapest, 2013. 123–125.
- 13 *Egyenlőség*, 1917. november 10./7. A háború körül: Adler il-lés fia.

Trieszt, látkép a századfordulón

Fried Ilona

KULTÚRÁK HATÁRÁN

Trieszt irodalma

Triesztben játszódik az utazó-regényíró, Jules Verne két regénye is, itt gyilkolták meg 1768-ban a híres diplomata és tudós kutató Johann Joachim Winkelmann. A kortárs olasz irodalom egyik kiemelkedő szerzője, Daniele Del Giudice *Lo stadio di Wimbledon* (Wimbledon Stadion) című regényének főhőse egy fiatalember, aki Triesztbe utazik, hogy az irodalmat kutassa, az irodalmi mű mibenlétét: miért van az, hogy valaki él és nem ír, illetve hogyan lesz valaki íróvá. A nagy értelmiségi, Bobi Bazlen alakja foglalkoztatja, aki írók, költők barátja, kiadói szerkesztő volt, az európai irodalom olaszországi megismertetésében nagy szerepet játszott. Elsőként ismerte fel Italo Svevo írói nagyságát, s az ő ösztönzésére jelentette meg Eugenio Montale méltató kritikáját, amely a kevés olasz méltatás egyike volt az író életében. A regény lapjain képzelt és valós személyek elevenednek meg, s a város hangulata. A regényt Trieszt előtti tisztelgésnek is felfoghatjuk.

Érdekes az irodalmi műfajok alakulása, hiszen a XIX. században elsősorban a tudományos értekezések, majd a lektűrök hódítanak, a század végére azonban egyre szélesebb skálán egyre jelentősebbé válik a helyi irodalom. Italo Svevo felvett név, jelentése Olasz Sváb. Az apai ágon magyar zsidó származású író eredeti neve Ettore Schmit. Második regénye, *A vénülés évei* (1898) megjelenésekor meglehetősen visszhangtalan maradt. James Joyce itteni tartózkodása idején, többek között a családja szerint nagyvállalkozó Svevónak is adott angolórakat, s a két író barátságot kötött. Elolvasták egymás műveit, Joyce itt fejezte be a *Dublini emberek* című novelláskötetét, melyben szülővárosáról ír, s itt írja meg az *Ifjúkori önarckép* végleges változatát, melyben éppen az ifjú főhős szülővárosából való elmenetelét, családjától, neveltetésétől való nehéz, de végleges elszakadását írja meg a szerző. S minden bizonnyal itt kezd meg az *Ulysses* írását, amelyhez, egyesek szerint Svevo alakja is mintául szolgált Leopold Blum megformálásakor.

Több mint két évtizedes hallgatás után, 1923-ban immár az olasz Triesztben jelenteti meg ismét a saját költségén Svevo a *Zeno tudata* című művét. Újszerű regényszerkezete, stílusa, ironiája a kor olasz irodalmában ugyan meglehetősen visszhangtalan maradt. Joyce lelkes ajánlásával azonban Svevo művét lefordították franciára, s meghívást kapott Párizsba, ahol a francia szellemi élet krémje fogadta, a nagy írónak kijáró tisztelettel. A regény nem az akkori emelkedett olasz irodalmi nyelven íródott, hanem a trieszti beszélt nyelvhez közelebb álló, néhol német nyelvi tükörfordításokat is megengedő nyelvezetet használ. Annak idején ugyan ezt többen bírálták, mára azonban elfogadott vélemény, hogy egy akkor, Triesztben élő művelt ember, valóban ezen a nyelven szólalt meg. Az antihős Zeno, a regény humora, távolságtartó ironiája, komplex intertextuális olvasatai magukkal ragadják az olvasókat és az irodalmárokat egyaránt, a kor legjelentősebb modern olasz regényeként tartjuk számon.

Más szerzők, mint az első világháborúban hősi halált halt, szláv mivoltára is büszke Scipio Slataper vagy Giani Stuparich, Guido Voghera, az elsősorban költőként elismert, de írónak is rendkívül izgalmas Umberto Saba úgyszintén a nagy trieszti értelmiségi generáció, a város különleges multietnikus, multikulturális világának jelentős képviselői, többen zsidó származásúak. Trieszten keresztül kezdett a pszichoanalízis is az olasz kultúrához eljutni, Svevo is ismerte, fordította is Freudot.

A mai trieszti irodalomból Magyarországon a legismertebb Claudio Magris, aki Olaszországban, az utóbbi évtizedekben a trieszti mítosz egyik legfőbb előmozdítója volt. Első, magyarul is megjelent könyve *A Habsburg mítosz*, majd ezt követte a *Duna* című könyv, mely szintén a közép-európai régió kultúráját, kultúrpolitikáját mutatja be. Magris munkásságának köszönhetően meglehetősen nagy érdeklődés támadt az olasz közönség körében Közép-Európa iránt, jóllehet, a történészek közül többen vitatják azt a centrum elképzelést, amelyet Magris lényegében Trieszttel kapcsolatban megfogalmaz.

Etnikumok, kultúrák

A trieszti irodalom jelentős generációja még a Monarchia idején indult el, amikor a város virágzó gazdasági, kereskedelmi központ volt. Trieszt egy háttérországhoz rendelve létezik.

A XIX. század második felére a meglehetősen periferikus kisváros Bécs, Budapest és Prága után már az Osztrák–Magyar Monarchia negyedik legnagyobb városa, Európa egyik legjelentősebb kikötője lett, 1880-ban már 144 844 lakost tartanak nyilván. Hála szabad törvényeinek, már több mint száz éve érkeztek falai közé a munkát, jobb megélhetést keresők, sokan olyanok

is, akik otthonukban üldöztetést szenvedtek, de egyszerű kereskedők is, a mediterráneum különböző pontjairól. Trieszt gazdaságának és gazdagságának több fontos összetevője van: a XIX. sz. harmincas éveitől egyre virágzóbban működő biztosítótársaságok tevékenysége (Riunione adriatica di sicurtà, Assicurazioni generali) – ezek teljes pénzügyi autonómiát élveznek, s bár erősen kötődnek az osztrák tőkéhez, de helyi kézben vannak.

A XIX. század 60-as éveitől kezdve egyre sürgetőbbé válik a szárazföldi szállítás vasúti alapjainak kifejlesztése, mely meg is történik. A hajóiparban a világ hetedik helyét foglalta el. A trieszti kereskedők jó időben felismerték az Amerikába árut és kivándorlókat szállító járatok jelentőségét is. A beérkező hajórakományok alapján a trieszti kikötő az Adria legnagyobb és Európa tizedik legnagyobb kikötője lett az I. világháború idejére. A három nagy európai kikötő egyike volt Bréma és

Trieszt,
a Miramare-
kastély 1917-ben
(Forrás:
Fortepan.hu)

Hamburg mellett, melyek együttesen az 1820-tól az első világháborúig terjedő időszak mintegy 41 millió kivándorlóját (köztük mintegy 4 millió zsidót) szállítottak Amerikába. Az első világháború után Triesztből elsősorban fiatalok kezdtek Palesztinába hajózni, s 1933-ban ide érkeztek a náci Németországból menekülők, immár teljes családok, akik a Gerusalemme és a Galilea hajókra igyekeztek feljutni. Néhány évvel ezelőtt találkozhattam még egy úrral, akinek apja az egyik zsidómentő szervezet tagjaként később, a már megszállt Ausztriából próbált embereket kicsempészní, s Trieszten keresztül Palesztinába juttatni.

A XIX. századi emigráció kiemelkedő családjai a Frigyesy, valamint a Mayer család mellett több kávénagykereskedő is a trieszti gazdasági élet meghatározó személyiségei közé tartozott, hiszen Trieszt kikötője a XX. század elején a kávékereskedelem fontos határidős piaca lett. Ernesto Krausz (Ernö) kávé-nagykereskedő a Castelli nevet vette fel. Fia, Leo Castelli (1904–1999), a

faji törvények idején az Egyesült Államokba emigrált, híres New York-i galériatulajdonos lett, Roy Lichtenstein és a pop art felfedezője. 1904. június 16-án avatták fel a kávébörzét, Scipio Slataper is megemlékezik róla, a *Mio Carso* (Az én Karsztom) című munkájában: „Óh, a brazil kávé, mely ezen a tavaszon rosszul virágzik!” – egy remélt spekulációra utal, mellyel az árakat fel lehetne hajtani. Magyar származású, többen egyben zsidó kávé-nagykereskedők voltak: Géza Pulitzer, Pasches dr. Leo, Samuele Oblath és fia, Emilio, Julius Kugy, később Ernesto Illy.

Piazza della Borsa
(Börze tér)

Trieszt voltaképpen régiók határán áll: Közép-Európa, a Balkán és Itália, majd 1861-től az immár egyesített Olaszország találkozási pontján. A város kozmopolita jellege több, népes etnikai-vallási csoport: katolikus, protestáns, zsidó, görögkeleti együttéléséből adódott. Mindennek ellenére a város, akárcsak Fiume, végig megőrizte olasz voltát. Ebben döntő szerepe volt annak a ténynek, hogy a kikötőbe áramló adriai tengeri és levantei kereskedelem az olasz nyelvet használta, része lehetett benne az idegenek vonzódásának az olasz nyelvhez, ahhoz a városi kultúrához, amely bármennyire is másodlagos vagy provinciális volt, de mégiscsak az olasz kultúrához kapcsolódott. Másrészt az új társadalom több vezetője is olasz származású volt. A vallási élet már a XVI. századtól kezdve az olasz nyelvet részesítette előnyben a szlávhoz képest. Ez részben a reformokat képviselő szláv papság elszigeteléséből adódik, részben abból a tényből, hogy mind Trieszt, mind Fiume jezsuita kollégiumaiban olasz volt a tanítás nyelve. Így az a felemelkedő szláv réteg, amely tanulhatott, inkább asszimilálódott az olaszokhoz. Úgyszintén olaszok voltak a földek tulajdonosai. Kezdetben a szláv polgárság teljességgel hiányzott, az értelmiséget pedig kizárólag a papság

képviselte. A Habsburg-birodalom, majd a Monarchia még a centralizációs törekvések idején sem németesítette el a várost. A városban a mindennapi érintkezés nyelve, akárcsak az olasz városokban, általában a helyi dialektus volt.

Trieszt etnikumai között igen fontos gazdasági szerepet játszik a görög népesség, melynek nagy része még a függetlenségi háború (1821–29) idején települt le a városban. Házasságok révén integrálódtak a város társadalmába. A svájci népesség elsősorban a nehéziparban helyezkedett el.

A zsidó etnikai-vallási csoport összetétele és irányultsága bonyolult vizsgálatot igényel. 1782-től kezdve, amikor II. József kiadja türelmi rendeletét, főleg velenceiek települnek be, ott ugyanis 1775 után zsidóellenes törvényeket léptetnek életbe, aminek következtében a zsidók elhagyják a várost. 1785-ig, annak megszüntetéséig kényszerülnek a trieszti gettóba. A zsidó etnikum társadalmilag, vallásilag és származását tekintve is rendkívül sokféle. Szeárdok és askenáziak, egyesek osztrák állampolgárságúak, akik mind a birodalom központjából, mind a perifériákról érkeznek, mások például a pápai állam területéről települnek be stb. Magyar szempontból a legjelentősebb a múlt század közepe tájának bevándorló hulláma (például a Frigyessy család), a századfordulón nem ritka azonban, hogy Fiumén keresztül kerülnek Magyarországról különböző felekezetűek, így zsidók is, Triestbe. A város megújuló társadalmában, amelyben az új polgári vezető réteg éppen kialakulóban van, integrációs lehetőséget kínál a zsidóságnak ezen a rétegen belül is.

A trieszti zsidó hitközség anyakönyveit lapozva, a Monarchia legkülönbözőbb pontjain születettek fordulnak elő a közösség tagjai között. Feltételezhetően az adott területen folyó üldözések is befolyásolják az elvándorlást. Mások feltehetően professzionális kapcsolataik révén kerülnek Triestbe. 1867-től polgárjoggal rendelkeznek, 1895-től a keresztényekkel egyenlő jogokat élvezhetnek. A létszámuk 1857-ben már kb. 5 százalék, később nem nő olyan mértékben, ahogy a város lakossága: 1910-ben létszámuk 4578 fő, ami 3,23 százalékot jelent. Olaszország városaival összehasonlítva, nagyságát tekintve csak Róma zsidósága előzi meg 8000 lakossal. (Bécsben ekkoriban a lakosság 8 százalékát teszi ki a zsidó etnikum.)

A trieszti zsidóság nagyobb részének alacsony a társadalmi súlya (keves a hitközség adófizetője). A század végén nagy német bevándorlási hullám indul a Monarchia területéről, ők az iparban és a kereskedelemben találnak munkát, s a közösségben egyre nagyobb szerephez jutnak. Ennek következtében az olasz vezetés meggyengül. 1907-től erős osztrák nyomás nehezedik a hitközségre, hogy ne olasz rabbit vá-

lasszanak, így egymást követően három lengyel származású rabbija van a közösségnek. A politikai irányultságok a közösségen belül megoszlanak; olaszbarátok és osztrákbarátok egyaránt vannak. A vezetők igen fontos pozíciókat töltenek be a trieszti gazdasági életben. Zsidó szervezetek is működnek, mint például az Alleanza israelitica di Vienna, mely a népoktatást, valamint a zsidók segítségét tűzi ki célul azokban az országokban, ahol üldözik őket.

A zsidó lakosság között magas arányban vannak a nem vallásgyakorlók (1910-ben kb. 1000 fő). Többen töröltetik magukat a hitközségi tagok listájáról, így Giuseppe Besso, az Assicurazioni generali főtitkára, Felice Venezian, a trieszti irredentizmus egyik kiemelkedő képviselője, Theodor Mayer, az *Il Piccolo* című napilap tulajdonosa, szintén a liberál-nacionalizmus prominens képviselője. Némelyikük a szabadkőműves-séghez csatlakozik.

A zsidó irredentizmus, az olaszbarátság egyik oka, hogy jól tudják, Olaszországban a zsidók emancipáltak, többen közülük magas pozícióban vannak. Mások viszont úgy gondolják, hogy a liberál-nacionalizmus ellenkezik saját tradícióikkal. Így történhet, hogy a trieszti antiszemitizmus a XIX. sz. végén egyben

olaszellenes. 1898-ban Karl Lueger, az antiszemita bécsi polgármester látogatása alkalmából felbukkan a „Halál a zsidókra” jelmondat. Az antiszemitizmus az olaszbarátok között elszigetelt maradt: erősebb a közös érdekekből származó közös identitás érzete s a közös ellenségkép, mely szerint a polgárság ellensége nem a zsidó, hanem a szlovén.

*

Évekkel ezelőtt egy konferenciára készültem, amelynek a címe *Kisebbségi asszonyok* volt. Trieszti és fiumei írónőkről beszéltem. Kutatásaim során Triesztben felkerestem Enzo Volli ügyvédet, az egyik egykori történész-író, Gemma Volli unokaöccsét. „Kisebbség? – kérdezte. – Mondja meg a konferencia szervezőinek, hogy rosszul választották meg a címet. Triesztben a zsidóság nem kisebbség volt, hanem a lakosság egyenrangú része. Változtassák meg a címet!” A történetet elmeséltem trieszti barátaimnak. „Ti is így látjátok?” – kérdeztem. „Igen, Volli doktornak igaza van” – válaszolták. Ilyen volt az – etnikai feszültségektől sem mentes – kozmopolita város légköre, ahova mindig szívesen térek vissza, ahová kicsit hazamegyek. Remélem, hogy egyszer a róla szóló könyvem is be tudom fejezni.

Trieszt,
Canal Grande

Klein Rudolf

ABBÁZIA

Világi ragyogás Isten szolgáinak árnyékában

Császár-királyunk, I. Ferenc József 1889. március 4-i rendeletében jelölte ki Abbáziát a birodalom első adriai klimatikus gyógyhelyének, ahová áradtak a Monarchia kékvérűi és nagypolgárai, sőt a külföldi nagyérdemű is.

A fürdőváros éghajlata valóban rendkívüli: a tenger mérsékli a teleket, a nyári hőséget viszont moderálja a város mögött tornyosuló Učka hegység, amely mögött öt óra után eltűnik a nap, és az esték kellemesen hűvösek. Légúti és érrendszeri betegségeket kezelnek itt.

1884-ben megjelent a vasút és az első izraelita vállalkozók az *O sole mio* belcantójának kék ege alatt, a buzgó katolicizmus világában. Korábbi jiddis-német identitásukat elhagyva magyarul smúzoltak az Örökkévalónak Baumhorn Lipót építette fiumei hajlékában, telkeket vásároltak az olaszoktól, osztrák-német rendben építkeztek, végezték közép-európai missziójukat: pókként szőtték egybe az egymástól eltérő régiókat, kultúrákat a Nagy Monarchiába, a nacionalizmusok fölött álló, miniatűr pre-EU-ba, melyhez talán ők ragaszkodtak a legjobban. A *Judenkaiser*nek csúfolt Ferenc József valószínű nem azért favorizálta a zsidókat, mert szerette őket, hanem mert belátta, hogy arctalan, főképp német ajkú, tüchtigkeskedő bürokráciája mellett a zsidóság tartotta leginkább össze birodalmát. A széthullás után a Monarchia kultúrája messze túlélte korát – szellemisége, építészeti hagyománya még a 21. században is tetten érhető, valószínű a legjobban éppen Abbáziában.

Itt találkozott 1894-ben I. Ferenc József és II. Vilmos császár, aki német birodalmi hadihajón érkezett beteg testét gyógyíttatni. Lelkére is ráfért volna – talán akkor másképp alakul az európai történelem. Itt járt még három balkáni fejedelem is, I. Károly román és I. György görög király, valamint a parányi Montenegró Miklós (Nikola) hercege, aki öntudatosan ismételtette, hogy „mi és az oroszok 100 millióan vagyunk”, amiből a csöpp hegyi hercegség részesedése 2-3 ezrelék lehetett. De a Romanov-ház és az egész orosz birodalom nagy rokon-

szenvvel viseltetett Miklós herceg és különösen a stratégiaileg fontos katori (olaszul catarrói) öböl iránt.

Abbáziában töltött boldog napokat Rudolf trónörökös és Stephanie hercegnő is. Végül, de nem utolsósorban, a budapesti Zauszig Béla emlékezése szerint 1903-ban itt járt egy leendő, de egyelőre „bujdosó-fejedelem”, Vlagyimir Iljics Lenin, aki kevésbé felszabadult és boldog nyaralónak tűnt, mint a kékvérűek. Néhány hetes nyaralása során dr. Jerzsenkijevics álnéven jelentkezett be szállodájába. A brit titkosszolgálat jelentése alapján inkább nézett ki riadt vidéki szatócsnak, mint karizmatikus népvézérnek.

Abbázia korabeli modernsége, szabadossága

A tengeri fürdőkben a női és férfi vendégek együtt élvezhették a sós vizet, és talán egymást is. A hely vonzotta a művészeket is: Csehov és Joyce írókat, Isadore Duncan táncosnőt, akinek jellegzetes kézmozdulatát az abbáziai pálmalevelek rezgése ihlette. Giacomo Puccini itt pihent meg két opera komponálása közben, a mindig szorgos és sportos, kikeresztelkedett Gustav Mahler pedig a Villa Jeanette-ben eltöltött nyaralásai során a 4. és 6. szimfóniáján dolgozott. Arról nem szól a fáma, element-e a zenepavilonba rezesbandát hallgatni, de ismerve nyitottságát a populáris műfajok iránt – gyakran jelennek meg szimfóniáiban „utcai” vagy kvázi népi elemek –, elképzelhető, hogy a nem kifejezetten csinos, de igen (ki)kapós és nagyon fiatal feleségével végigvonult a parkban, amikor örökzöld melódiákra gyűltek össze a „Kurgastok”. Ám Puccininál, Mahlernél, Csehovnál és még Lenin elvtársnál is fontosabb volt az

Izraelita
vállalkozók
az *O sole mio*
belcantójának
kék ege alatt.

Fotó: László Mária

Abbáziai riviéra

1900-ban megnyílt, egész Abbáziát megédesítő Gerbeaud cukrászda, hivatalosan *Pavillon für eine Conditorei* (ma „Paviljon Šporer“). 1913-ban Abbáziának egy tucat szállója, 44 panziója és 83 villája, valamint 5 fürdője volt. Az abbáziai riviéra Lovrant is beleszámitva már a turistaéjszakák számát tekintve lepipálta Karlsbadot!

A rapallói békével Isztria 1920-ban Olaszországhoz került, a Duce fennhatósága alá. Felépült a hegyoldalon a Mária Üdvözlégy-templom és 1931-ben a nyári színpad, melyet nagyszabású Aida-előadással nyitottak meg, hatezer néző jelenlétében, ezer négyzetméteres színpaddal. Itt lépett fel 1934-ben az édeskés hangú, a Duce szívét is megdobogtató lírai tenor, Beniamino Gigli. Abbázia két Kálmán Imre operettfesztiválnak is otthont adott, amíg szabad volt zsidók írta zenét élvezni, még a fasiszta-náci Kulturkampf erőre kapása előtt.

1936-tól 1938-ig Tilla Durieux (Ottília Godeffroy) német színművésznő vezette a Hotel „Cristalo“-t. Híres gyűjteményében Van Gogh, Monet, Renoir, Cézanne, Manet, Chagall, Kokoschka, Klee művei sorakoztak. Amikor az 1960-as években a Hotel Kristalban nyaraltunk, már inkább csak szocreál „remekművekkel” találkoztunk és minden helyiségben egy-egy Tito-képpel, melyeken tökéletesen szabott fehér öltönyben, mosolyogva, parázsló szivarral a kezében pózolt a „proletárvezér”.

1945-ben Isztria a Jugoszláv Népköztársaság részévé vált, és így a magyar riviéra horvát kézbe került, ahol szívesen nyaralt a bácskai polgárság. Ez talán egyfajta dafke is volt, polgári dac a diktatúra egyenlődsíjével, a párt nyaraltatással szemben, noha a balkáni ízesítésű csevapcsicsa-kommunizmus viszonylag

enyhe volt. A „Láncos Kutya” (Tito elvtárs magyar beceneve a Rákosi-korban) nem volt teljesen hű a tanokhoz. Tolerálta a „polgári csökevényeket” – ő maga zongorázott, fotózott, imádta a drága ruhákat és autókat, valamint a luxusnőket, többek között két világhírű operaénekesnőt, Zinka Kuncot és Maria Callast, és a könnyebb műfaj celebjeit, Josephine Bakert, Liz Taylort stb. Testes, mindig mosolygó, likai szerb felesége, eredetileg betanított ápolónő szerint „étvágya” meghaladta Nagy Szulejmánét. (A sikketlen kabátot viselő Kádár elvtárs kifejezetten unalmas, stílustalan, már-már *nebich* volt a divatos, elégedetten mosolygó, karizmatikus Titóhoz képest.) A jugoszláv first lady, Jovanka elvtársnő történelmi ismeretei fölöttébb hiányosak voltak. A szultánok háremét, Nagy Szulejmánét beleértve, nemcsak felnőtt hölgyek népesítették be, de gyerek lányok is – a prófétát is kislányok liliomtiprásával vádolják a „hitetlenek” –, sőt, szöke, keresztény születésű fiúcskák is. E két utóbbi műfaj hiányzott Tito elvtárs portfóliójából.

A szultánok háremét nem csak felnőtt hölgyek népesítették be.

Tito rajongott

az Észak-Adria kulturálisan sokszínű – olasz, szlovén, horvát, osztrák, magyar – világa iránt, és megbocsátotta a katolicizmust is. Ugyanolyan egyedi 600-as mercedese volt, mint VI. Pál pápának! A harmadik ilyen autót Mao Ce-tung, a kínai kommunista párt első embere birtokolta. Tito a konszolidáció korában létrehozta az értelmiséggel való kiegyezést, a fejlődés előfeltételét, és toleranciát hirdetett a turizmussal szemben, amiben Abbázia volt a zászlóshajó. Nem változtatta meg Abbázia, Opatija (magyarul: apátság) nevét egy tenyeres-talpas partizán hős nevére.

A promenád
a botanikus
kertből

Monarchiát-
lanodás
és balkanizáció.

Abbázia ragyogó fürdőhely maradt a jugoszláv riviérán még az 1960-as és 1970-es években is. Az 1884-ben épült Hotel Kvarner (Hotel Quarnero, az első grand hotel a Kelet-Adrián) parkolójában Rolls-Royce-ok és Jaguarok sorakoztak. A monarchiabeli, eklektikus és art decós jegyekkel bővített Kvarner Szálló pompás teraszán este a tenger mormolásától kísértve Ivo Robić, a jugoszláv Frank Sinatra lépett fel. Robić állítólag egy szegény dalmáciai halászfaluból származott, de lehet, hogy ez csak a hivatalos verzió, mint Tito elvtárs munkás-paraszt eredete. Arról nem szólt a fáma, hogy Tito hol tanult meg zongorázni – vajon a jugoszláv királyi börtönben-e, vagy Sztálin elvtárs jobbján. A legenda szerint az abbáziai pacsirta, az egykori falusi borbélycégekre emlékeztető, dús fekete hajú, alacsony homlokú, dalmát szépfíú, a terebélyes first lady fülébe dúdolta először a *Strangers in the Night* horvát verzióját. A ropogós-reszelős délszláv nyelven ez elég otrombán szólhatott, de hazai volt.

Abbáziában Ivo szívesen énekelt „kapitalista turistáknak” is, ami a likviditással küszködő pártállamban bocsánatos bűn és hazafiúi tett volt egyszerre. Ilyenkor táncos apám felkérte kevésbé táncos lábú anyámat egy körre. Egyedüllétemet krémeseikkel kárpótolták. Ám négy-öt perc után visszaültek mellém tovább hallgatni Robićot, aki megengedhette magának, hogy a slágereket „külföldiül” éneklje a turisták számára.

A szobákért az abbáziai szállókban mindig kevesebbet fizettünk, mint a Royce-tulajdonosok. A szabadkai Fischer Pika, kicsiny hitközségünk távolra szakadt tagja nem hivatalos „last minute” csomagokkal segítette földijeit. Pika nagyon fontos kis ember volt, az orrán keresztül beszélve, kemény magyar akcentussal, több nyelven, egyszerre néhány telefonba adta ki parancsait a luxus-szálló recepcióján.

Kleinék abszolút VIP-elbánást élveztek,

apám, jó nevű ügyvéd és „haKohen” státusa nyomán, (gyakran felhívták a tórához). Tökéletesen szabott öltönyben, kalapban tökéletesen olvasta a héber szöveget – már azt a magyaros hébert, amit a 19. század ránk hagyományozott. (Izraelben rokonaim megmosolyogtak, amikor azt mondtam, hogy „Lö sónó tajvó”). Éppúgy VIP-ek voltak a Grossz, Kón, Schreiber családok is, és természetesen Kaufmann Laci, a szabadkai rendőrfőnök, a szocialista rend éber héber őre.

Abbáziában az 1960–70-es években azután a Royce-okat és Lamborhinek felváltották az Opelok és Mercedesek. A pánszláv pártállam és a Német Szövetségi Köztársaság között sajátságos viszony jött létre. A büszke partizánoknak el kellett viselnie az 1960–70-es évek német turistainvázióját és azt is, hogy gyermekeik már a Volkswagenek kerekeit szerelték a wolfsburgi gyárban, unokáik pedig már törték a délszláv nyelveket. Jugoszláviát gyakorlatilag lefejezte az elvándorlás, és megalázta a németek hódítása az Adrián. A bácskai magyar humoristák arról élcelődtek, hogy a Führer bajuszkája alatt kajánul vigyorog a pokolban: *Herrenvolkja* az Adria partján sütkérezik és vedeli a sört, a hős partizánok gyermekei meg a német gyárakban robotolnak.

Ekkor kezdett érdekelni a gyengébb nem, és felfigyeltem arra, hogy mennyire különböznek a szőke Izoldák a lidón a helyi lányoktól. Nyurga testükre vastagon kenték a Niveát a megtermett, sörhasú Trisztánok, és közben nagy Grundig tranzistoros rádióikból nem Richard Wagner delejező harmóniai áradtak, hanem a hallgathatatlan, zeneileg banális német szórakoztató zene, amely

még a balkáni műfolklórnál, a „hegyi tangónál” is szörnyűbb volt. A frizsidertáskákból újabb és újabb sörös-üvegek kerültek elő – elbűvölt ez az állóképesség. Ám a jellemző német sörlárma csak este lett úrrá.

A Monarchia korától tartó abbáziai ragyogás lassan hanyatlásnak indult, ahogy az egész délszláv államszövetség. Kezdetét vette Jugoszláviában a „monarchiatlanodás” és balkanizáció: a bácskai magyar cukrászokat itt is és a szlovéniai Bledben is felváltották az albán cukrászok, és a rigójancsik, Sacher-torták, dobostorták – és természetesen a krémesek – világát kiszorította a *slatko* és a *baklava*. Ez a rettegők körében felillantotta a balkáni iszlám náci csapatok, a Szándzsáki Divízió rémtetteinek emlékét a második világháborúból, előrevetítve a következő balkáni vérfürdőt, ha majd az agg diktátort Lenin elvtárs magához szólítja.

Ez 1981-ben meg is történt, és a bösz kis nemzetek egymásnak estek. Ezt nemcsak a cezáromán, elmebeteg politikusok szervezték, hanem az anyaszentegyház is. A katolikus egyházfő, a Szent Ferenc nevét viselő Franjo Kuharić bíboros érsek arra biztatta híveit, hogy tisztítsák meg Horvátországot a pravoszláv „megszállóktól”. Valójában a szerbek több száz éve, még a török időktől fogva éltek horvát földön, függetlenül attól, hogy a „Jugoszláv Kommunista Szövetségben” (nem párt, hanem szövetség), a Jugoszláv Néphadseregben és (titkos)rendőrségben domináns szerepet játszottak, maguk alá gyűrve a többi szláv és nem szláv etnikumot. Szerb oldalról ösztönözte Pál Pátriárka hirdetett bosszút a katolikus horvátok ellen, a második világháborúban elkövetett jasenovaci mészárlás miatt. Hozzá csatlakozott legszentebb II. Álekszej, a balti német, nemesi származású és egyben KGB ügynök főpap is, Moszkva és minden oroszok pátriárkája. Az oroszok segítőkészsége nem pusztán apostoli volt, Kalasnyikov-szállítmányok formájában is megnyilvánult. Ám a „magyar rivierát” elkerülték a viszályok – éppúgy, mint a többnemzetiségű és

hasonlóan civilizált Vajdaságot. A Monarchia szelleme egy kicsit még mindig hatott.

A szerb–horvát háború után

elzarándokoltunk feleségemmel Abbáziába. A Kvarner szálló Royce-okat látott parkolója már igen „levegős” volt. Az egykor pompás előcsarnokban lyukas volt a szőnyeg, csak néhány égő égett a hatalmas art deco-s csillárban. A recepció már nem volt ott a dinamikus Fischer Pika és szemfüles asszisztensei. Borotvátlan, beesett arcú, mogorva ember olvasta unottan a Vjesnik (Hírnök) című horvát kormánylapot. Hogy jobban tiszteljen minket, „külföldiül” szólaltunk meg, de nem beszélt se németül, se angolul – olaszul is alig. Azért ültették ide, mert „jó horvát” volt az úgynevezett honvédő háború (Domovinski rat) idejében. A kellemetlen pillanatoknak véget vetve, nagykegyesen megszólaltunk horvátul, mire egy balkáni otrombaság következett, mely közös a délszláv nyelvekben – nem a mi számlánkra, hanem csak úgy általában, a világ folyására utalva. A közös nyelv beszédessé tette a borotvátlan hazafit, és ér-

Abbázia,
Slatina-
Promenade,
1900 körül

Középen:
Az egykori
abbáziai
villamos

deklódésunkra úgy összegezett, hogy a horvátok a 20. század nagy lúzerei. Lepusztult iparral, korgó gyomorral nem sokat ér a nemzeti megújulás és függetlenség. A telefon mellett ugyan még ott díszelgett egy háromszög alakú, büszke nemzeti lobogó, de unott légy pihent rajta. A Monarchiából, a magyar rivierából már csak az idővel dacoló diósgyőri vasművekben öntött hatalmas vashengerek maradtak a kikötőben, melyekhez a hajókat kötötték ki, ha netán egy arra tévedt volna.

Lompos pincér szolgálta fel az íztelen ebédet; hüvelykujja belelógott a levesbe, melyet épp olyan agyonkarcolt fémcsészékben hoztak ki a vendégeknek, mint az aranykorban. Meglehet, ezek ugyanazok a csészék voltak. Túléltek a titói csevapcsicsa kommunizmust, a nemzeti érzelmek szárnyalását és a szerb–horvát hábo-

Hotel Kvarner

Lent:
Új szállodák
a régiak
szellemében

Fotó: László Mária

rút, a katartikus nemzeti függetlenség mézes-éveit és a kiábrándulás illetve a korgó gyomor korát.

Pest felé menet Zágrábban tartottam néhány előadást, népes közönség előtt. Ám az utolsó előadásra nem jött el senki, mert a televíziót nézték, hogy megtudják, nemzetük első fia, Ivo Sanader miniszterelnök miként dezertál egy elfogatási parancs kiadása után. Hajnalban elcsípték az osztrák csendőrök. Ausztria kiadta a bukott „hazafit”, aki azóta is a remetineci börtön rácsai mögül élvezi a zágrábi táj lankáit.

Utóbb kiderült, hogy a spliti születésű, szegény és hitbuzgó, sokgyerekes munkáscsaládból feltörő politikus ígéretes pályát futott be. A spliti érseki gimnázium és egyetem elvégzése után Innsbruckba költözött doktori tanulmányok céljából, ahol megalapította a Horvát Demokrata Közösség (a vérfürdőért felelős nacionalista párt) osztrák sejtjét. Ezután a szintén Szent Ferenc nevét viselő Franjo Tuđman, korábban Tito kommunista tábornoka, majd személyi kultusszal körülvett nemzeti hős (utóbb háborús bűnös) szárnyai alá vette, és a fiatal Ivo a párt ranglétráján egészen a miniszterelnöki bársonyszékig jutott, ahol igencsak a fejébe szállt a dicsőség. Az FBI jelentése szerint gyakori New York-i hivatalos és magánlátogatásai során szultánként dőzsölt és pazarolt, a Hotel Palace 465 m²-es penthouse-apartmanjéért a horvát adófizetők zsebéből akár 25 ezer dollárt is elköltött egy este, mint Michael Jackson, a kifejlesztett fekete popsztár, aki viszont maga énekelte/ugrált össze a rávalót. Úgy látszik, Titóhoz hasonlóan Sanader is tanult Nagy Szulejmán-

tól, csak mást. Ám időközben a világ megváltozott. A karizmatikus, nacionalista, balkáni despoták ideje letűnőfélben van, és az olasz, osztrák-magyar meg balkáni hatások között vacilláló ország mintha ismét Közép-Európa részévé válna. 2010-ben éppen Abbáziában „szívták el a békepipát” a mérsékelt, kulturált horvát államfő, Ivo Josipović jogászprofesszor, zeneszerző és az eredetileg pszichológus szerb államelnök, Boris Tadić. Történelmi megbékélés volt ez – talán ötven évig megint békesség lesz a térségben –, amely méltó Abbázia toleráns, a másságokból erényt kovácsoló hagyományához. Horvátország EU-s csatlakozása ismét közel hozhatja a fejlett szomszédokhoz, és a „magyar riviéra” ismét naggyá válhat: eláraszthatják az abbáziai szállodák parkolóit a Royce-ok és Lamborghinik, a lídót a nyurga, szőke hajú Izoldák, az eurók pedig a horvát nemzeti bank trezorját.

Fotó: László Mária

David Albahari

BÚCSÚ A BALKÁNTÓL

Zágrábban vagyok, kapkodva távozom a barátom lakásából, az utcán leállítok egy taxit. Muszáj elérnem a ljubljanoi vonatot. Csak miután elhelyezkedem a hátsó ülésen, figyelek fel arra, hogy az autóban nem egy különféle formájú „U” betű díszleleg. Ez a betű természetesen „usztasát” jelent, a hajdani NDH, a Független Horvát Állam kormánypártját, melynek a második világháború alatt volt saját hadserege és koncentrációs táborokat tartott fenn, melyekben szerbek, zsidók és romák veszttek oda. A kilencvenes években, Jugoszlávia szétesése idején ismét föltűntek a politikai szintén az usztasák hívei, és velük együtt a borzalmas büntetkekről szóló történetek is visszatértek. Nézem ezeket a jeleket a taxiban, és szeretnék elpárologni. Ez azonban nem vezet sikerre, ezért igyekszem minél kisebbre összetöpörödni, a taxisofőr tekintete azonban rám talál a visszapillantó tükörben.

– Minden rendben? – érdeklődik. – Jó helye van?

Válasz helyett mormogok valamit. Nem akarok megszólalni, mert amint megszólalok, azonnal tudni fogja, hogy szerbiai vagyok. Ő azonban kitartó, azok közé a taxisok közé tartozik, akik szeretnek beszélgetésbe elegyedni az utasaikkal. Mi szél hozott Zágrába, kérdi, mire én végül kelletlenül ugyan, de kibököm, hogy irodalmi estem volt a városban. A tekintete ismét rám talál a visszapillantó tükörben.

– A nyáron jártam Belgrádban – mondja.

Ezek szerint azonosította a kiejtésemet. Meséli, hogy van ott egy jó barátja, egy szerb csavó. Régóta barátok; noha a legutóbbi háborúban ki-ki a saját segérében szolgált, most ismét jóban vannak.

– Még kufircolni is együtt mentünk – súgja, noha csak ketten vagyunk a taxiban –, olyan nőkkal, ha érti, mire gondolok.

Bólogatok, megkönnyebbülök, mert ha igaz, hogy járt Szerbiában, ez annak jele, hogy nem szerepel a háborús bűnözők listáján.

– Az usztasa jelek aggasszák, ugye? – kérdi.

– Nem, egyáltalán nem aggódom – válaszolom, de a hangom hirtelen egércincogásnak hallatszik. Nyilvánvaló, hogy hazudok.

– Igazi usztasák már nincsenek – mondja engedé-

David Albahari
szerb zsidó író
1994 óta
Kanadában él

keny hangon –, ezek csak jelképei valaminek, ami már rég odalett.

Mi ez, tanakodom magamban. Csak nem vigasztalni akar? Erőt gyűjtök, és megkérdezem tőle, honnan tudja, hogy odalett.

– A nagyapám usztasa volt a második világháborúban – válaszolja –, eleget hallgattam a történeteit kiskoromban.

Egy darabig hallgatok, aztán fölteszem a kérdést:

– És a nagyapja... izé... szóval ő...?

A sofőr hátrafordul, hogy szemügyre vegyen.

– Nem, soha – mondja. – Ő szakács volt.

Tudhattam volna előre, mit fog válaszolni. Mostanság úgy tűnik, hogy aki részt vett abban a háborúban, az mind szakács volt. Elképzelek egy hatalmas, szaká-

csokból álló hadsereget, mind fehérbe vannak öltözve és különféle színű fejedőket viselnek. Spagettit meg paradicsomszószt dobálnak az ellenségre. Kuncogok magamban, egy pillanatra kívül kerülök a szituáción, de a sofőr tekintete a visszapillantó tükörből észre térít. A fickó szemlátomást zavarba jött.

– Ő tényleg hitt az usztasa eszmében – mondja –, máma azonban már senki se hisz benne. Máma már más világban élünk.

Felé hajolok.

– Az ő eszméje abban állt, hogy meggyilkoljon minden szerbet és zsidót, az usztasáknak ezen kívül semmi nem járt a fejükben.

– Ugyan, ugyan! – kiált fel a sofőr, és én menten visszahúzódok.

Csak nem vittem túlzásba? Egészen a pályaudvarig néma csöndben haladunk. Amikor megérkezünk, kiszáll a kocsiból, fölnyitja a csomagtartót, és kiveszi a kofferemet. Fizetek, jó borraalót adok. Nevetséges, hogy ekkora borraalót adok, de lelkifurdalás érzek, amiért fölbosszantottam. Ő zsebre vágja a pénzt, és kezét nyújt. Bizonytalanul elfogadom. Amikor elengedi a kezem, kimondom neki, hogy zsidó vagyok, és hogy az usztasák sok rokonomat meggyilkolták a táborokban.

– Távoli rokonok voltak – fűzöm hozzá –, de mégiscsak rokonok, és ezt nem feledhetem.

A sofőr lecsapja a csomagtartó tetejét, csak úgy döng.

– Ismervén a nagyapámat – mondja –, nem nagyon tudom elhinni ezt.

– Mindenki szereti a nagyapját. Én, szerencsétlenségemre, nem tudtam kimutatni a szeretetemet a nagyapámnak, mert a nácik meggyilkolták.

A taxis a zsebébe nyúl, és elővesz egy névjegyet. Ha bármikor Zágrábba vet a sors és taxira lesz szükségem, mondja, szabadon hívjam fel. Majd hozzát teszi, mintha meg akarna nyugtatni, hogy ő sohasem ölne meg egyetlen szerbet vagy zsidót sem, csak azért, mert azok, amik.

Ránézek a nagy órára: ha el akarom érni a vonatot, jól teszem, ha megsziporázom a lépteimet.

– Egy pillanat! – szól, lehajol és föltűri a nadrágszárát. Rámutat egy csúnya hegre a furcsán behorpadt lába szárán. – És nézze ezt! – mondja, s előre hajtja a nyakát. – Ezt a szerbek tették velem – mondja –, de nem rovom fel nekik, és nem is gyűlölöm őket. Jól éreztem magam Szerbiában. A prostik is jók voltak, igaz, ukrán csajszi.

Ismét kezét rázunk.

– Maga csak ne aggódjon – mondja végül –, én szeretem a zsidókat.

Ismerem ezt a fajta szeretetet, pont emiatt aggodom. Először szeretitek őket, aztán, ha valami rosszra fordul, azonnal a zsidókat vádoljátok érte. Régi mese, de a szerepek nem cserélődnek. Fogom a kofferem, és rohanok a vonathoz. A koffer ugrabugrál mögöttem, csak remélhetem, hogy a kerekei épen maradnak.

– Hova rohan? – kérdi a kalauz, mikor odaérek a szerelvényhez. – Még tíz perc van indulásig.

Angolul válaszolok, mire a kalauz elmosolyodik.

– For Ljubljana – próbálja kimondani angolul –, yes? This train is good. In ten minutes we go. Zagreb bye-bye.

Segít fölszállni. Találok egy üres kupét. A vonat két óra múlva Ljubljanában lesz, Európában, Horvátország, Szerbia és a Balkán többi része biztonságos távolságban maradnak. De mióta tekintek én így a dolgokra? Hiszen én balkáni vagyok, számomra ez egy gyönyörű térség, melynek gazdag hagyományai vannak és tragikus történelme. Azért gondolkodom így, mert most már távol élek innét, és ott védve érzem magam? Miért engedem meg egyetlen betűnek – a hírhedt „U” betűnek – hogy idegenné tegyen a volt hazámban? Tudom, hogy az a taxis nem igazi usztasa, mégis igazi félelmet éreztem. Akit megmar a kigyó, az a gyíktól is fél? Lehet. A hangszórók recsegni kezdenek, egy hang bemozdja, hogy a vámosok meg a rendőrök fölszálltak a vonatra. Ideje előszedni az útlevelemet és összeszedni magam, ez itt mindjárt Európa.

Radics Viktória fordítása

Paradicsom-
szószt
dobálnak
az ellenségre.

Trauma és utóhatás

A VÉSZKORSZAK ÉS UTÓHATÁSAI AZ IRODALOMBAN

Szeptemberben folytatódik

a szemináriumsorozat a Szombat szervezésében,
Szántó T. Gábor vezetésével, a Bálint Házban

További információk
a www.szombat.org/szeminarium
oldalon,
illetve délutánonként
a 311-6665-ös telefonszámon

Radics Viktória

EZ VOLT A MÓZES UTCA

Elmaradt séták Belgrádban

Kifaggattam őket: Belgrádban a magyart mint idegen nyelvet tanuló szerb tanítványaim vagy nem tudják, mi az, hogy antiszemitizmus, vagy csak absztrakt fogalmuk van róla, de az életben nem találkoztak ezzel a fenoménnel, nem is értik. Szerencsések vagy tájékozatlanok? Zomborban, fiatal koromban én sem tudtam. Amíg fel nem fedeztem a város peremén a borostyánkastélyban a helybéli zsidó temetőt s a romos ravatalozó porában egy héber imakönyvet, meg a hétszáz cservenkai áldozat – a bori munkaszolgálatból Németország felé hajtott rabok – emléktábláját. És amíg rá nem jöttem, mit jelent az, hogy apai nagyapám, aki azelőtt zsellér volt, a háború után „valami zsidótól” vette a nagy házunkat potom pénzért. Egy sokablakos, szecessziós stílusú, L alakú városi házban születtem, mely építészetiileg semennyire sem felelt meg annak a félanalfabéta, elég durva kultúrának, melyet a tanyasi-falusi nagyszülők hoztak magukkal az isten háta mögül. Ez a kulturális kontraszt, mondhatni, bizonyos meghasonlás, egész életemre rányomta bélyegét, és jó kis neurózissal ajándékozott meg.

A holokausztról akkor támadtak képzeitem, amikor megismerkedtem Danilo Kiš műveivel, akinek az apja – az író „Családi cirkuszának” főszereplője – magyar zsidó volt, Kohn-leszármazott, és Auschwitzban tűnt el. Nem mintha tabu lett volna ez az egész témakör – egyszerűen (?) nem voltak a városban zsidók, akikről vagy akikkel beszélni lehetett volna, nem voltak látható és nem voltak közös emlékek – nemlétük nem létezett –, a zombori magyar gimnáziumban pedig csak a jugoszláv antifaszizmusról tanultunk, a „holokauszt” szót nem használtuk. A partizán áldozatokról emlékeztünk meg. Ezek között sok magyar és szerb zsidó is volt, ám ezt senki sem jegyezte meg; nem csak az etnikai, hanem a történelmi összefüggéseket is mellőzték tanáraink.

A szülővárosomban mindössze 10-20 „láthatatlan” zsidó túlélő maradhatott; egyszer említette anyám, hogy

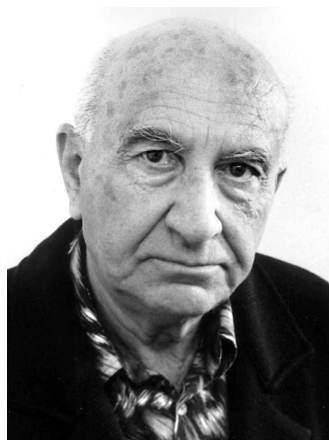
az öregek otthonában egy öregasszony karján ott van „a szám”. Később utánajártam: 964-en veszték oda a holokauszt során (sokukat Baján tették vonatra). Hogy a magyarok bejövetelekor Zomborban hány zsidót végeztek ki, arról össze nem egyeztethető adatokat olvastam. Az elmúlt években a kisfiúként Auschwitzot megjárt Đorđe Lebović (1928–2004) *Semper idem* című – nem sokkal a megjelenése után a forgalomból kivont – emlékiratában olvastam a többnyelvű (magyar, szerb, német), ortodox, illetve szerbbé vagy magyarrá vált zombori zsidók életéről. Mivel a szerzője elismert szerb író, drámaíró, ez a memoár magasrendű szépirodalmi műként is olvasható, mindamellett a vajdasági askenázi zsidók (és a multikulturális kisvárosok) sorsának pontos dokumentuma. A könyvben, mit ad Isten, a saját szülőházamra is ráismertem, és megtudtam, hogy a tulajdonosai Palesztinába települtek; a nagyapám ennek okán juthatott hozzá hirtelen olcsó pénzért.

Belgrád, 1941, zsidók a sajmištei koncentrációs táborban

A Vajdaságban főleg askenázi zsidók éltek

16 ezerből 14 ezer nem maradt életben (meg kell jegyez-
nem, hogy a témát kutatva jócskán különböző számada-
tokba botlok), Belgrádban és Szerbiában (Nišben, Šabac-
on és másutt), akárcsak Szarajevóban azonban dallamos ne-
vű szefárdok. A második világháború előtt kb. 12 ezer, zö-
mében (80 százalék) szefárd zsidó élt a Jugoszláv Királyság
fővárosában, és mindössze 1115-en éltek túl a holo-

kauszot; ma egész Szerbiában kb. kétezer
a zsidók száma. A belgrádi zsidók 90-95
százalékát kiirtották a németek, s a túlélők
egyharmada Nyugat-Európában, Ameri-
kában és Izraelben telepedett le. A kilenc-
venes évek háborúi alatt – ezúttal nem üldö-
zés, hanem az általános létbizonytalanság és veszélyeztetettség okán – újabb ki-
települési hullám következett. A mai na-
pon, amikor ezeket a sorokat írom, buk-
kantam rá Belgrádban a „Geca Kon”
könyvesbolt szuterénjében, az antikvár
könyvek hegyének gyomrában Aleksan-
dar Ajzinberg *Levelek Matvejnek* című do-
kumentumkönyvére; az építész szerző a
90-es években Izraelbe emigrált fiának

Aleksandar Tisma

mondja el családtörténetüket, melynek nem egy szála Bu-
dapestre vezet, és sok szála lágerbe fullad. És itt találtam
rá Ana Šomlo *Ismét Jeruzsálemben* című novellaskötetére
is, melynek címe magáért beszél. Az író, aki Negotinban
született 1935-ben, ma Izraelben él, kiváló műfordító és a
héber–szerbhórvát szótár szerzője.

Azért nem tudják a hallgatóság, hogy mi az antiszemi-
tizmus és mi a soá, mert életükben nem láttak eleven zsi-
dót, de még csak nem is olvastak, hiszen a magasirodalom
– olyan kiváló, zsidó származású jelenkori szerb alkotók-
kal, mint David Albahari, Filip David, Judita Šalgo,
Aleksandar Tišma – idegen tőlük, és kocsmába sem jár-
nak. Antiszemitizmus Szerbiában ma „csupán” szennyiro-
dalom formájában, sötét kocsmákban és szemét bulvárla-
pokban, meg az éjszakai vonatokon létezik, szélsőjobb
szervezetek és skandalumokra éhes, buta újságírók találá-
sában, valamint a múlt század első felében divatos fasisz-
ta ideológusok – köztük pravoszláv pópák – mikrohu-
lámú sütőben fölmelegített könyveinek formájában.
Ezeknek nagyobb a füstje, mint a lángja, a híre, mint az ol-
vasottsága; néhány megveszekedett, gonoszság fűtötte
félértelmiségin kívül ugyan ki lapozná fel az avított bro-
súrákat? Mindenesetre még az antimilitaristának nem
mondható pravoszláv egyház is elutasította az ezekkel va-
ló közösködést, nem utolsósorban a zsidó szervezetek éber
reagálásának köszönhetően. Azonban a fiatalok a belgrádi
(zimonyi) Sajmišteről, azaz a harmincas évek végén a Szá-

va bal partján felépült, a maga idejében hipermodern,
mára lepusztult lakótömbökké átfarmálódott vagy
romosodó vásárközpontból sem sokat tudnak. 1941-ben
ezen a helyen létesült Európa egyik első „igazi” koncent-
rációs tábora, ahol néhány hónap alatt 6280 zsidó nőt,
gyereket és öreget öl meg a Wehrmacht (miután a fér-
fiakkal, szinte az összes föllelhető zsidó férfival és fiúval
korábban végeztek), és itt próbálták ki a Ciklon-B-t a „lé-
lekvesztőnek” elnevezett mozgó gázkamrában, azaz a
Németországból hozott speciális teherautóban, melynek
rakterében gázzal ölték meg a rabnőket és gyermekeiket.
(Götz és Meyerről, a teherautó két SS-sofőjéről szól
David Albahari 1988-ban megjelent kiváló lágerregénye,
a *Gec i Majer*.) Szintén az említett szuterénben bukkan-
tam rá Ženi Lebl *Egy Judit naplója* című könyvére, mely-
ben láthatom ennek a speciális teherautónak a fényképét
is. Az Izraelben élő, 2009-ben elhunyt belgrádi szerb zsi-
dó szerző idézi a ’46-ban kivégzett August Meysner fő-
parancsnok mentegetődző szavait: „Ezt a kamiont úgy
két hónapig használták, és csak zsidókat fojtottak meg
benn. Egész biztosan tudom, hogy a zsidókon kívül sen-
ki mást nem fojtottak meg ebben a kamionban... Azt hi-
szem, hogy ebben az értelemben nem történt visszaélés...
Amikor ez a kamion elment, nem volt több zsidó a
Sajmištén, mert e módon valamennyit likvidáltak!”

Szerbek, az engedelmes bürokratákat kivéve, nem vet-
tek részt az irgalmatlan megsemmisítésben. Ellenkező-
leg, csakhamar ők következtek. A „Judenlager Semling”
ugyanis, e munka – tehát a nőgyilkolás és a gyerekgyilkos-
ságok – végeztén átalakult „Anhaltelager”-ré, és egészen
1944 júniusáig ekként „funkcionált”. Ezekben az években
a politikai foglyokat, kommunistákat, partizánokat, ellen-
állókat, cigányokat zárta be ide a Wehrmacht, tízezerrel, és
10 600-at meg is öltek közülük, de sokukat tovább szállítot-
ták a Harmadik Birodalom haláltáborai és kényszermun-
katáborokba. Belgrád felszabadulása előtt egy hónappal
még itt szállásolták el a bori magyar és a bánáti zsidó rabo-
kat, mielőtt továbbtranszportálták volna őket, a Zombor
melletti Cservenkán keresztül... A fasiszták a zsidókat, a
kommunistákat meg a „szabadkőműveseket” egy kalap alá
vették. (A romákat inkább véletlenszerűen ölték, semmint
szisztematikusan. Legalábbis nem úgy tartották őket szá-
mon – gyilkolás céljából –, mint a zsidókat, akiknek a re-
gisztrációja tényleg halálpontos volt. Feledhetetlen viszont
annak a túlélő szerb zsidó aggasztóan visszaemlékezé-
se, aki épp azt könnyezi meg, amikor a náci összetörték a
vele együtt fogságba hurcolt cigányok hangszereit. Ezt ab-
ban az egyetlen dokumentumfilmben láttam, mely a
Sajmišteről szól; 2009-ben készült a „B92” állami televí-
zióban.) És viszont, a zsidó és a szerb szocialisták, kommu-
nisták, partizánok egyként harcoltak a náci ellen.

„Dobro.” Jól van. (Ez Danilo Kiš szavajárása a *Pusztá
élet* című dokumentumfilmben, melyben Ženi Leblt és Eva
Nahirt beszélgeti; erről később.) De hogyan, miért került

sor erre a többfelvonásos iszonyatra? Miért lett Szerbia Észtország után sorrendben a második „Judenfrei” terület Európában? Hiszen mindig is Szerbiában volt a legártalmatlanabb az antiszemitizmus, mert a zsidók úgy a törökök, mint az osztrákok és a magyarok alatt a szerbek sorsársai voltak, a két nép együtt küzdött a megszállók ellen, és sohasem gyűlölte egymást. Az első világháborúban együtt harcoltak és szenvedtek. (Ne hangozzék ez patetikus – a történelmi kontextus, melyet most nem lehetséges kifejteni, természetesen felettébb összetett itt, a Balkán kapujában. Zsidóellenes rendelkezések Szerbiában is voltak, azonban, Predrag Palavestra akadémikus szavait idézem: „A zsidók Szerbiában... mint közösség soha egy pillanatra sem voltak fizikailag veszélyeztetve, és nem voltak kitéve csoportos megsemmisítésnek és népirtásnak.”)

A szefárdok a 16. századtól érkeztek

Spanyolországból és Portugáliából a Balkánra, sokan letelepedtek a tenger mellé, mások északabbra vándoroltak, magukkal hozván ide hagyományait, szokásait és az egységes vallási kultúrájukat, könyveiket. (Ezek ékszere a híres *Szarajevói Haggada*, a XIV. század második feléből származó illuminált kódex.) Belgrádban héber nyelvű rabbinikus irodalmi központ és nyomda is létezett, a Zimonyban letelepedett zsidók pedig közvetítő szerepet játszottak a Balkán és Európa között. (Idevalósi volt Jehuda Alkalaj rabbi, a cionizmus úttörője.) 1827-ben kb. ezer zsidó élt Belgrádban. 1877–8-ban jogilag is emancipálódtak, polgárjogokra, választójogra tettek szert, a századfordulón pedig teljesen integrálódtak a szerb kulturális életbe. Szerbiában és Boszniában egészen a 20. század elejéig megőrizték anyanyelvüket, a latinót. Ahogy Ivo Andrić írta a szarajevóiakról: a zsinagógában héberül tisztelték az Örökkevalót, otthon spanyolul beszéltek, a szomszédokkal bosnyácul érintkeztek, a hatósággal pedig törökül értekeztek. A Vajdaságban az askenázik jiddisül, németül, szerbül és magyarul beszéltek. A XIX. század végén a nyelvváltás egy nemzedék alatt lezajlott, és a zsidók elsajátították a környezet nyelvét, beilleszkedtek kultúrájába. Belgrádban és más szerb városokban „Mózes-hitű szerbek”-ként identifikálták magukat, és Szerbiát tekintették a hazájuknak, nemritkán nagy patrióták voltak, veszélyben, a szerb felkelések és az első világháború alatt is.

A szerbekkel ellentétben a zsidók szinte mind írástudók voltak, sokan igen tekintélyes polgárokká váltak, akik nem csak a kereskedelem, hanem a kulturális, irodalmi, politikai életben is részt vettek, sőt a diplomáciában is jelen voltak. Hajim S. Davičo (1854–1916) jogász, színikritikus, műfordító, író például többek között Budapesten is volt szerb konzul, a felesége, Lela pesti zsidó családból származott, és szerb író lett belőle Belgrádban. Hajim volt az első a hírneves családból, aki elhagyta a ladino nyelvet

a szerb kedvéért, szekularizálódott, az első szerb íróegyesület alapító tagjai közé tartozott – modern életmódja miatt ki is közösítették az övét. Ő örökölte meg romantizálón realista, couleur locale-típusú, etnográfiai tekintetben gazdag novelláiban a szegény sorsú szefárdok életét a belgrádi (dorćoli) zsidó negyedben. (A modern szerbhórvát nyelvű zsidó irodalom majd 1929-ben veszi kezdetét, amikor Sarajevóban megjelentek Isak Samokovlija remekművű szefárd novellái.) Ebben a zsidó negyedben („juderia”) sajátságos „spanyol” szellem uralkodott, létezett Mózes utca, Ábrahám utca, Dávid utca, Jákob utca, jesiva, több zsinagóga... 1907-ben a „Bet Jisrael” zsinagóga alapkövét maga I. Péter szerb király (Petar I. Karađorđević) rakta le, egy évvel később pedig a kormány tagjaival együtt jelen volt a felszentelésnél. 1903 és 1940 között, különösen a két világháború közti modernizálódó, demokratizálódó Szerbiában több zsidó újság jelent meg szerb nyelven, és a könyvkiadás is nagy lendületet vett, melynek a csongrádi születésű Geca Kon (1873–1941) volt a közismert vezéregyénisége, a legnagyobb, leggazdagabb balkáni könyvkiadó, könyvkereskedő és mecénás, aki a haladó és avantgárd szerb írók mellett Freud-, Nietzsche- és Marx-fordításokat adott ki.

Ezt az összhangot, a két nép szinte szimbiotikus együttélésének aranykorát a profasiszta Cvetković–Maček-kormány intézkedései törték meg.

1940-ben két zsidótörvény

diszkriminálta a zsidókat, akik addig minden társadalmi rétegben és csoportban jelen voltak, a legszegényebektől a leggazdagabbakig, a hordároktól a professzorokig és magas rangú állami tisztviselőig. Ez a kormány 1941. március 25-én aláírta a Jugoszláv Királyság csatlakozását a Hármasszövetséghez. Március 27-én antifasiszta tömegtüntetések törtek ki Belgrádban a paktum ellen, katonatisztek egy csoportja megdöntötte a kormányt, amire április 6-án Belgrád rettenetes bombázása volt a válasz, melynek tízezer halálos áldozata volt, a 11 napos háborút pedig április 17-én a kapituláció, II. Péter király és a kormány elmenekülése, Jugoszlávia feldarabolása és a német megszállás követte. Milan Nedić tábornok báb-kormány a német megszállók s a Wehrmacht parancsainak végrehajtója volt. „Nedić úr lesz a történelmi érdem, hogy kormányzása alatt a zsidókérdés Szerbiában teljes mértékben megoldódott” – jegyezte fel Harald Turner, a megszálló náci hatóság főnöke. (A Nedić tá-

Fotó: Fogarassy Fanny

Zombor,
zsidótemető

bornok rehabilitációjára vonatkozó kérelmet, amelyet az utódokkal karöltve – állítólag magyar mintára – a Szerb Liberális Párt nyújtott be, a belgrádi legfelsőbb bíróság a minap utasította el.)

A zsidók regisztrációja, sárga karszalaggal és sárga csillaggal, „JUDE” felirattal való stigmatizálása, a kényszermunka, a letartóztatások, a zsidó férfiak kivégzése és a nők, gyerekek lágerba gyűjtése a megszállás után azonnal megkezdődött. Az első fázisban (1941. július–november) Franz Böhme „vezeklési intézkedései” alapján, megtorlasképp („Geiselmordpolitik”), minden megölt német fejében 100 zsidót, a sebesültek után pedig fejenként 50 zsidót kellett kivégezni. Tehát túsznak gyűjtötték be a férfiakat, és, mivel erőteljes ellenállás volt országszerte,

sorjában felakasztották vagy agyonlőtték őket. Miután ez lezajlott, a második fázisban (1941. december–1942. május) a saimištei lágerbe pontonhidon, lovas kocsikon odahurcolt zsidó nőket és gyermekeiket vették kezelésbe vasmarokkal. A lakáskulcsokat, címmel ellátva, természetesen előzőleg le kellett adni.

Geca Kon, a legnagyobb szerb könyvkiadó, egész pompás családjával együtt a saimištei lágerbe került, minden családtagját kivégezték, ő maga végül feltételezhetően egy grazi börtönben halt kinhalált. A vagyonek Kobzása is lezajlott persze, a könyvekkel együtt. (Az elrabolt 6000 könyv közül

796 darabot 2011-ben szolgáltatottak vissza a németek.) Kon villájába vagy ötven év múlva nem más, éppenséggel Slobodan Milošević költözött be. A belgrádi főutcán, a Knez Mihajlován egy régimódi könyvesbolt – melynek alagsorában porban fulladoznak az értékes antikvár könyvek egy morcos férfi felügyelete alatt – ma az ő nevét viseli; 2009-ben védett kulturális emlékhellyé nyilvánították, ami azt jelenti, hogy nem lehet majd parfümériát nyitni benne. Igaz, a kirakatban a sovén szerb szerzők és a giccsesített ikonok is ott díszelnek.

Geca Kon valamikor az első világháború után így szólt kollégáihoz a Szerb Könyvkereskedők Egyesületének közgyűlésén: „Még kevesen vagyunk, mert még fiatal a mi nemzetünk, úgyszólván tegnap foglalta el helyét a felvilágosodás, a haladás és a civilizáció napja alatt. Érthető tehát, hogy nagy erőfeszítéseket teszünk, és személyesen is küzdünk annak érdekében, hogy minél sürűbben minél több könyvet nyújtsunk át a nemzetnek. Nem kétlem, hogy küzdelmünk sikerrel fog járni, hiszen mélyeséges idealizmus vezérel bennünket, és a tudat, hogy nem csak a mának élünk és nem csak darabbért dolgozunk, hanem egy tehetséges nemzet felvilágosodásáért, mely megérdemli, hogy buzgólkodjunk érte.” Nem volt kivételes eset az ilyen entuziaszta patriotizmus a szerb zsidók közt.

Az életben maradt zsidók férfiak jó része partizánnak állt, kiment az erdőbe – 4-5000 zsidó származású jugoszláv partizánnal számolnak a történészek –, vagy más módon vett részt a kommunista ellenállási mozgalomban. „Dobro”, mondaná Danilo Kiš; érthető. Ezren életüket veszítették a népfelszabadító háborúban, 14-en tábornoki rangot szereztek, a háború után tízet néphősszé avattak. Köztük van Moša Pijade (1890–1957) forradalmár, aki Münchenben és Párizsban tanult festeni, újságíró, baloldali értelmiségi, igazi kommunista volt, Marx műveinek fordítója. A háború előtt 14 évig ült mint politikai fogoly, miközben valóságos kommunista tanfolyamokat tartott a börtönben. Tito kedvenc bajtársa volt.

A zsidók a jugoszláv avantgárd irodalomban és művészetben is rendkívül jelentős szerepet játszottak, például a sziporkázó szellemű Stanislav Vinaver (1891–1955), a satirikus vénájú író, költő, esszéista, remek műfordító, a szerb avantgárd legnagyobb és legsokoldalúbb, legtehetségesebb alakja; Salmon Moni de Buli (1904–1968) dadaista, szürrealista költő; a fölöttébb termékeny Oskar Davičo (1909–1989), aki szintén kiváló műfordító volt és szerb nyelvű művész, szürrealista „mágus”, háború előtti és háború utáni kommunista. A kozmopolita, baloldali avantgárd irodalomban zsidónak lenni előnyt jelentett, nem hátrányt.

A huszadik századi szerb irodalomban – és így van ez a huszonegyedikben is – számos nagy hatású zsidó származású író és költő alkotott. Származásuk nem okozott nekik különösebb identitásproblémát, vagy ha igen, megoldották; többségük jugoszlávnak vagy szerbnek vallotta magát anélkül, hogy zsidóságának megtagadása vagy forszírozása szóba került volna. Predrag Palavestra *Zsidó írók a szerb irodalomban* című, igen pontos könyvében azt írja, hogy a zsidó író sosem volt „idegen test” a szerb irodalomban, melyben nem volt és nincs „zsidókérdés”, sem antiszemitizmus, csak az írók vannak és műveik, esztétikai szempontok szerint mérlegelve.

A szocializmus korszakát, és ez nem frázis, internacionalizmus jellemezte. Az ateista vagy szekuláris szerb zsidó értelmiségiek a szerbségükről meg a zsidóságukról egyszerre „mondtak le”, vagy inkább „átírták” ezt az egész komplexust – de fogalmazhatnánk úgy is, hogy ebben a korszakban Jugoszláviában a nemzeti, nemzetiségi hovatartozást, az egész nacionalitást valahogy természetesen, azaz humánusan, demokratikusan kezelték az emberek. Rasszizmus, nacionalista eredetű erőszak – mostani tudomásom szerint – a lehető legkegyetlenebb szocialista büntetőtáborokban, a Goli otokon sem létezett, ahol

véreskező világnézeti átnevelés zajlott,

ami a Tito kommunista pártjához való feltétlen hűséget követelte meg tüzzel-vassal, szögesdróttal. Említett három és negyed órás dokumentumfilmjében a két Izraelbe

Geca Kon

emigrált zsidó asszony, Ženi Lebl és Eva Nahir elmondja Danilo Kišnek a Gestapo börtöneiben, majd a szigetlágerben szerzett tapasztalatát. Nem antiszemita indítatásból küldték őket követ törni, és nem emiatt emigráltak később Izraelbe. A JKP doktrínáját akarták a fejükbe verni, nem csak metaforikusan, hiszen félholtra verték őket; paranoid módon feltételezett „ideológiai elhajlásokat” „orvosoltak” a maguk barbár módján. Nem a rendőrök: egymást verették a két csoportra osztott – a „bűnös” és a „megjavult” („revidált”) – rabokkal...

„A szerb irodalomban a zsidó íróknak a szerb nyelven kívül nincs más identitásuk”, szögezi le Palavestra. Ez nem jelenti azt, hogy kerülték volna a zsidó témákat, csupán nem volt szükségük arra, hogy definiálják zsidó identitásukat; nem tagadták meg, de nem is hangsúlyozták túl. Danilo Kiš fél életében a holokausztal foglalkozott, Filip David és David Albahari mindig is írtak a családi múltjukról is. Palavestra szerint „a szerb irodalomban soha senkit nem támadtak meg csak azért, mert zsidó”, a faji és a vallási gyűlölet nem hatolt be az irodalomba a legnehezebb időkben sem. A szerb zsidó írók őrizték meg a zsidók jelenlétét, szellemét és identitását a szerbek közt, ugyanakkor a szerb kultúrát és a szerb irodalmi nyelvet gazdagították. A huszadik századi irodalomkritika megteremtett egy olyan etnikai oázist, ahol nem nézték, ki hova való. De jegyezzük meg: a kilencvenes években ez nem maradt így, és az etnonacionalista szemlélet belerágta magát az irodalomba és az irodalomkritikába is.

Ekkortájt Danilo Kiš (1935–1989) is érték néha – érik ma is – rasszista jellegű támadások, pedig ő elutasította a kisebbségi író státuszát (ami szerinte a „szekta” sikerével” fenyeget), és ezzel a „zsidó író” megjelölést is, mert szerinte ez olyan redukció, sőt „irodalmi gettósítás”, mely (ön)kirekesztéshez vezet. Ehelyett a „jugoszláv” és a „velejük közép-európai író” identitás megjelölést fogadta el.

David Albahari (1948) szerint a nacionalizmus és az antiszemitizmus „két fölélesztett halott”. Ő, aki 1994 óta Kanadában él, a legutóbbi háború során sem a szerbellenes, sem a szerbpárti európai értelmiségihez nem csatlakozott. Még mindig jugoszláv is, szerb is és zsidó is, továbbra is szerbül ír, és az összetett identitáskonstrukció híve. „A kevert zsidó-szerb-jugoszláv kultúrát, melyben felnővekedtem, egységnek éltem át, falak és kapuk nélküli, a szabad mozgásra nyitott térnek”, írja 2003-ban. „Mivel ez a keverék nincs többé, én pedig nem vagyok hajlandó lemondani róla, nem csoda, hogy hajótöröttnek érzem magam...”

A tragikus sorsú magyar zsidó szülőktől származó, de szerbül író Judita Šalgo (1941–1996) így foglalta össze a diaszpórában élő modern zsidó írók kettős identitásának csomópontjait: „Cion, a Szentély, szent könyvek, exodus, vándorlások, diaszpóra, holokauszt, gyökértelenség, kire-

kesztés, zsidó összefogás, zsidó öngyűlölet és faji szegénység, zsidó arrogancia, zsidó szkepticizmus és negativizmus, kozmopolitizmus, forradalmiság, szubverzivitás, humoros szellem, humanista aktivizmus, fukarság, mohóság, kispolgári hengegés, tolerancia a társadalmi osztályok iránt, kereskedelmi, művészi, tudományos tehetségek, neurózis... Az én nemzeti identitásom az egyértelmű meghatározások hiányában nyilvánul meg: az vagyok,

amit elvárnak tőlem (és amit elvárok magamtól), és nem vagyok az; otthon is vagyok, meg nem is; ott akarok maradni, ahol vagyok, annak, aki vagyok, és nem akarok ott maradni, és nem akarok annak maradni.”

Elmondjam-e végezetül, hogy elvittem a tanítványaimat a belgrádi Zsidó Múzeumba. Bár ne tettem volna. Egy elhanyagolt, avitt és poros, szedett-vedett kiállítást láttunk, melynek fénytelenége egy régi kultúra nemlétezését sugallta csupán, mást nem. Néhány óra múlva felnyitottam az alagsorban kiadott könyvet, melyben, az 1992-es esztendőben, Aleksandar Ajzinberg ír leveleket a fiának egy Haifa melletti kibucba: „Így tűnik el egy egész világ, amelyből vétettünk, amely megteremtett bennünket, és hozzájárult ahhoz, hogy most olyanok vagyunk, amilyenek. Még az emlékeink is elfakulnak és elvesznek idővel. Szinte észrevétlenül felejtünk, s mire rájövünk erre, már késő.”

Danilo Kiš (jobbra)
Aleksandar
Mandić rendező
és Ženi Lebl

22 éves, németül jól beszélő, egészségügyi tanulmányokkal rendelkező fiatal lány tanulmányai fedezésére Svájcban vagy Németországban **bébiszitterséget vagy idősapólást** vállal.
Érdeklődni: +49-0176/93572609 vagy
+36/303749644 (telefon);
futrinka.mazs@gmail.com (e-mail)

„AZ ÉLETRŐL SZÓL, NEM A HALÁLRÓL”

Pepe Danquart számos sikeres rövidfilm, nagyjátékfilm és dokumentumfilm rendezője, akit Schwarzfahrer című rövidfilmjéért Oscar-díjjal jutalmaztak. Legújabb alkotásában Yoram Friedman holokauszt-túlélő történetét dolgozza fel Uri Orlev regénye alapján. *A Fuss, fiú!* magyarországi premierje kapcsán beszélgettünk vele.

Fotó: Cziráj Pál

– A film egy gyerek nézőpontjából mutatja meg a holokausztot. Miért éppen ezt a nézőpontot választotta?

– A könyvet olvasva nagyon megérintett ez a naiv és ártatlan szemszög a háború szörnyűségei közepette. Különleges történet, amennyiben az életről szól és nem a halálról. Egy tízéves kisfiú, aki nem tud még semmit a világról, küzd egy hatalmas hadsereggel szemben az életéért. Itt nem nagy nevek szerepelnek, mint Schindler vagy John Rabe, hanem egyszerű életek és sorsok kerülnek a középpontba. A történet szembesíti a nézőt a kérdéssel: feladna-e egy gyereket egy üveg vodkáért, vagy éppen ellenkezőleg, feláldozná az otthonát, hogy megmentse a gyerek életét? Úgy érzem, egy kisfiú története a holokauszt során többet mond a mai nézőknek, főleg a fiataloknak, mint a statisztikák. És a mai napig rengeteg gyerek megy át hasonló borzalmakon a világ számos pontján.

– Milyen volt gyerekszereplővel dolgozni?

– A főszerepet egy ikerpár alakítja. Az egyik, Andrzej nagyon határozott, a másik,

Kamil rendkívül érzékeny. Jurek karakterében is megvan a kettősség, az egyik fele sír az anyja után, a másik fele pedig átküzd magát mindenben. Nagy lehetőség volt számomra, hogy a teljes érzelmi skála a rendelkezésemre állt a két fiú segítségével egyetlen karakterben. Nekem is van egy ikertestvérem, ezért nagyon látom a különbséget köztük, ugyanakkor pontosan tudom, hogy ebben a korban ikerként még nincs is annyira „én”, hanem inkább „mi”-ként azonosítják önmagukat. Fontos tudni: nem színészek, hanem gyerekek; viszont felnőttként rendeztem őket. A szülei sokat segítettek a felkészítésükben, megnézték velük a *Schindler listáját*, a *zongoristát*, elvitték őket a zsidó múzeumba, megbeszélték a látottakat. Teljesen ismerték a történetet, a háttérét. Számukra Yoram Friedman egy hős, és nagyon büszkéek voltak, hogy egy hőst alakíthattak. Sokat segített nekik, hogy egy valódi szereplőt játszottak el, mint az is, hogy valamelyest át kellett élniük a szélsőséges körülményeket.

– Bevonta Friedmant valamilyen módon a film előkészítésébe?

– Nem, viszont felkerestem, amikor megkaptam a filmjogokat, ugyanis ő választott ki engem. A könyv jogai világszerte elérhetőek voltak, sokan akartuk megfilmesíteni, és látni akarta a jelentkezők filmjeit. A korábbi alkotásaim alapján mellettem döntött. Elmentem hozzá és megkérdeztem, hogyan érinti, hogy egy német csinál filmet az élettörténetéből. Azt mondta, számára igazi megtiszteltetés, hogy azok, akik annyi fájdalmat okoztak neki gyerekkorában, most élete végén filmet csinálnak róla.

– Friedman később találkozott valakivel a segítői közül?

– Nem. A történet idején tízéves volt mindössze, ment, amerre mennie kellett, utána jött az általános iskola és gimnázium, majd matematika szakon végzett, de az egyetemen még mindig látott olyan feliratokat, hogy „Nem akarunk zsidó professzorokat.” Ezért ment el Izraelbe 1962-ben. De azt nagyon sajnálja, hogy Magdát nem kereste meg, nem tudja, mi lett vele.

– Milyen dramaturgiai beavatkozásokat tartott fontosnak a könyvhöz képest?

– Eredetileg az apa és a fiú utolsó találkozása a könyv elején szerepel, és a forgatókönyv első változata is még kronologikus felépítésű volt. A könyvben több időt szentelnek a zsidó közösségnek, amiben ötéves koráig nevelkedett, és a gettóval foglalkozó rész is hosszabb. Azonban ismerjük ezeket az ikonikus képeket olyan filmekből, mint a *zongorista* vagy a *Schindler listája*. Valami mást szerettem volna, nem egy újabb holokausztfilmet akartam, hanem valami egyedit, ami arról az időről szól. Azt gondoltam, érdekesen kezdődik majd, ha a gettóból való szökése lesz a nyitány, ahogy gyerekként elkezd küzdeni a túlélésért. Nagyon izgalmas a könyvben, ahogy a személyiségét meg kell változtatnia, menekülő zsidó fiúból lengyel katolikus árvává válik. Korábban fogalma sem volt a világról, mindent meg kell tanulnia. Egy ártatlan gyerek a barbarizmus közepén, Európa legborzalmasabb időszakában, meg kell találnia a saját útját, miközben a náci vadásznak rá, mintha az első számú közellenség volna. Ez többet elárul arról az őrtől időszakról, az eszeveszett emberekről, mint akármilyen történeti dokumentum.

– Mit gondol a holokauszt filmes ábrázolásáról?

– Amikor Spielberg filmje kijött, megdöb-
bentem. Miért az amerikaiak jönnek és mutat-
ják ezt, miközben szükség volt rá egy bizo-
nyos szempontból, és tetszett is. Polanski
filmjét, *A zongoristát* csodálom, egy igazán
gyönyörű film. Ahogy megtudtam, Polanski
filmjének története ugyanaz lett volna, mint
Jurek/Friedmané az én filmemben. Tényleg
azt akarta megcsinálni korábban, de úgy érez-
te, túl közeli a sajátjához, képtelen rá, ezért
választotta a zongoristát. Ez az az ikonikus
ábrázolásmód, ami még mindig velünk van,
de nem ebből szerettem volna még egyet.
A kisfiú a hétköznapi emberekkel került szem-
be; úgy döntöttem, arra fókuszálok, hogyan
hat az átlagemberekre a háború.

– Érez különbséget az eltérő országok né-
zői közt? Más volt a német közönség, ahol a
múltfeldolgozás részben már lezárult, szem-
ben például Lengyelországgal?

– Az idős németeknek, az én generációm-
nak még mindig van bűntudata. Bár tíz évvel

Egy kocka a filmből

a háború után születtem, tehát személy sze-
rint nem vettem részt benne, de apám gene-
rációja igen. 1946 után hirtelen senki sem
volt náci, de még előtte sem, és ez így volt
Lengyelországban is, mindenki ellenálló volt
és partizán az ötvenes, hatvanas, hetvenes
években. Azonban már úgy gondolják, itt az
ideje, hogy máshogy tekintsenek az akkor
történetekre, tudják, nemcsak ellenállók vol-
tak, hanem kollaboránsok is. Azt gondolom,
ugyanaz a helyzet Magyarországon is. Több
százezer zsidót küldtek Auschwitzba nagyon
rövid idő alatt önként, nem csak a német erő-
szaknak engedelmessé. De a gyerekek
szempontjából ez ugyanolyan minden or-
szágban. Hetven-nyolcvan éve történt, szá-
mukra ez nagyon régi, mint számomra a

francia háborúk a 18. században. De a filmet
nézve lesz egy képük róla. Azt hiszem, ez se-
gít az életük további részében.

– A film elkészítését indokolta az is,
hogy aktuális társadalmi problémákra rea-
gál. Úgy érzi, újra növekvőben van az anti-
szemitizmus?

– Úgy vélem, ez országonként különbö-
zik. Talán itt erősödik, de Németországban
egy sokkal nyitottabb és szélesebb körű szem-
benézés zajlott le azzal az időszakkal. Az an-
tiszemizmus csökken, bár azért még jelen
van. Ez a film pont azzal akar szembesíteni,
hogy a néző hogyan cselekedne egy ilyen
helyzetben, segítené-e vagy sem. Próbáltam
kiegyensúlyozottabb képet alkotni, minden-
kiben megvan a jó és a rossz oldal is, az a
kérdés, melyik lesz erősebb. Minden egyes
szereplőben, a mellékszereplőkben is ott la-
pul ez az ambivalencia, nem akartam fekete-
fehérnek mutatni a dolgokat.

Muraközi Zsóka

A „POLGÁRI HUMANISTA”

Monográfia Szerb Antalról

Havasréti József: Szerb Antal.
Magvető Kiadó, Budapest, 2013

*„És Orpheus csak ment, magába hullva,
A pusztulás nagy leckéjét tanulva,
Mely gyötrött szédülésbe merevíté,
Míg végre naptól felfénylött egy oszlop,
Orpheus megfordult és szertéfoszlott
Tündér fehér árnyékként Euridiké.”*

„Sikátorok, régi házak, szűkös lakások, átjá-
ró udvarok, korlátok, végtelen folyosók –
minden intelligens zsidó ismeri ezt az álmot.
Ez a ghetto atavisztikus víziója – írja Szerb
Antal *Naplójegyzeteiben*. – A freudisták azt
állítják, ez tipikus és általános álm; eredete
a testnek az anyaméhből kijövetelében van.
Nem igaz. A freudisták mind zsidók voltak,
ők tehát ismerték ezt az álmot. Én végigkér-

deztem egy csomó embert. A zsidók
mind ismerték, keresztényt eddig nem
találtam, aki ismerte volna.”

Szerb Antal zsidóságát

a létező szocializmus pozicionált szer-
zői nem tudták vagy nem merték értelmezni.
Ha a különböző tankönyvek megemlégtették
is, csak a halála kapcsán: a „fasizmus mártír-
ja volt”. A talányos fogalmazás még olyan
irodalmi (és politikai) nagyságok megemléke-
ző sorait is enigmatikussá tette a szélesebb
közönség számára, mint Keresztury Dezső
vagy Kassák Lajos. „Szerb Antal egy olyan
közösség tagja volt, amelyet a tébolyult kor
néhány sötét alakja kitaszított a társadalom-
ból” – írta Keresztury. (Milyen közösségről
van szó?) „Humánus társadalmi szempontból
ártatlanok voltak mind” – írta Kassák. (Kik

mind?) Kevésbé jelentős
irodalmi tényezők még
ennyi szabadságot sem
mertek megengedni ma-
guknak, hanem szinte
támadóan fogalmaztak:

„A sajnálat, amelyet
sorsa ébreszt bennünk, attól olyan szövevé-
nyes és ellentmondásos, hogy úgy bukott el,
mint védtelen áldozat... megőrizve arisztok-
ratikus gögjét ... a nép iránt” (Héra Zoltán).

Szerb Antal életműve zsidó gyökereinek,
attitűdjeinek a vizsgálatával a mai napig
meglehetősen adós az irodalomtudomány.
Szerb Antalt gyerekkorában megkeresztelték
(sőt, az antiszemita kirohanásairól elhíresült
püspök, Prohászka Ottokár volt a keresztap-
ja). A keresztapját ugyan nem maga választja
az ember, de a hitét igen, és Szerb Antal, leg-
alábbis fiatal korában, mélyen vallásos volt.

A hit talán halványult élete során, de a vonzalom soha el nem múlt: a katolicizmus univerzalizmusa a világkultúrába való egyik lehetséges belépőjegyet kínálta (hasonlóan a klasszikus szépségideál antik-reneszánsz eszményéhez). És tény az is, hogy maga Szerb Antal a zsidóságról csak *Naplójegyzeteiben*, leveleiben írt, ezért kutatói, esetleg éppen az iránta érzett tiszteletből, óvatosan kerülnek a kérdésnek a feszegetését, noha enélkül az életmű egyszerűen *nem érthető meg*.

Havasréti József monográfiája elsősorban nem életrajzi jellegű tények feltárására vállalkozik, hanem az író műveivel foglalkozik, de rendkívül alapos elemzése kiterjed Szerb életének számtalan fontos, eddig homályban hagyott részletére is. Nemcsak a zsidósághoz való viszony ilyen. Eddig szemérmesen titkolta az irodalomtörténet Szerb magánéletének szinte minden elemét. József Attila, Babits, Karinthy vagy Juhász Gyula életrajzána megírásakor a szerzők nagy gondot fordítanak szerelmek, csalódások, kudarcok vi-
viszekciószerű bemutatására. Szerb esetében általában sem házasságairól, sem szerelmeiről nem esik szó, pedig ezek az élmények nála is irodalmi művek motívumaivá emelkedtek. Ilyen élmény a Térey Benno-ügy, amelyről eddig alig hallhattunk valamit, legfeljebb célzásokat olvashattunk, hogy az *Utas és holdvilág* című regény főhőseinek, Ulpius Tamásnak lehetett egy élő modellje. Ez a modell volt Térey Benno, akihez a fiatal Szerbet több mint barátság fűzte. Térey piarista gimnáziumba járt, de aztán kimaradt, és ettől kezdve mint a kispolgári lét ellen lázadó művész jelent meg az akkor szintén nagyon fiatal Szerb Antal előtt. Havasréti írja: „Szerbre afféle egzaltált ifjú dandy szerepében gyakorolhatott erős benyomást.” Természetesen nem a kapcsolat mélysége vagy testisége a lényeges (egy délutánt együtt töltöttek egy svábhegyi lakásban, s aztán kézen fogva jöttek le a hegyről), hanem Szerb Antal útkeresésének jellege. A pozitív értelemben felfogott *dekadencia*, mint a magyarországi késő feudális világrend embernyomorító erkölcsé elleni tiltakozás, mint lázadás. A homoerotikus vágyak felszabadítása számos más, korabeli nagy költő és író életművében is összekapcsolódik, majd irodalmi gyúanyaggá válik (nemcsak Oscar Wilde-ot, hanem például Babitsot, Szabó Lőrincet, André Gide-t, Thomas Mannt lehet példának hozni).

A szabadságvágy,

a műveltség iránti igény, a klasszikus szépség kultusza, a személyiségéből a lehető legtermészetesebb módon feltörő moralitás miatt általában Szerb Antalt a „polgári humanista író” címkéjével szokták jellemezni. Nem rossz ez a címke, sőt nem nagyon ismerek ennél tiszteletre méltóbbat, de nagy értéke Havasréti munkájának, hogy nem hagyja Szerb Antalt ebben a kategóriában szoborra merevedni. Tanulságos adalékként beszámol arról, hogy a szocialista irodalomtudomány miként használta ezt a címkét bélyegnek, és nemcsak sejtetve, hanem olykor kimondva is szemére hányták az írónak, hogy „megrekedt” a humanizmusában, kvázi „elefántcsonttoronyba” zárkózott, és nem jutott el a munkásmozgalom és a Szovjetunió igenléséig. Nemcsak „nem jutott el” ide, hanem *A világirodalom története* című munkájában kifejezetten szarkasztikusan és elitélen ír a Szovjetunióban favorizált, irodalomnak alig nevezhető, tulajdonképpen propagandakiadványokról – ezeket a sorokat a könyv háború utáni kiadásából egyszerűen kihagyták. Szerb ízlése nagyon megbízhatóan, értékelvűen működött. Ez éppúgy nem számított bocsánatos bűnnek a háború előtt, mint a háború után. Palló Imre jobboldali országgyűlési képviselő javaslatára például 1943-ban a *Magyar irodalomtörténet* az Országgyűlés betiltotta. A nyilas képviselők még az elégetését is követelték. A háború után *A világirodalom történetét* nem tiltották be, csak minden erre utaló jelzés nélkül megrövidítették.

Mi a titka annak, hogy Szerb *mégis, valóban több mint polgári humanista író*? Azt hinnénk, hogy ennél magasabbra aligha lehet jutni, de Szerb Antalnak sikerült: mégpedig a *humora* okán. Szellemessége, frivolsága, könnyedsége, amelyet olyan briliáns művek tanúsítanak, mint a *Pendragon legenda* vagy a *Budapesti útikalauz Marslakók számára*, soha nem öncélú, mindig a humanista etika kifejeződése. Havasréti monográfiájának értéke, hogy miközben részletesen bemutatja az általa „kulturalista irodalmárnak” nevezett Szerb szellemi forrásvidékét Jean Cocteau-tól kezdve André Gide-n és Márai Sándoron át Thornton Wilderig, elemzi regényeit és esszéit, elhelyezi munkásságát a kor párhuzamaiban, nem feledkezik meg arról, hogy elvégezze Szerb Antal szelleme lenyűgöző csillogásának részletes leírását, elemzését is.

Visszatérve Szerb Antal zsidóságára, Havasréti könyve utolsó fejezetében filológushoz illő alaposan bizonyítja, hogy a „zsidóként halt meg” tétel noha igaz, de *beszűkítő értékelés*, hiszen ennél sokkal többről van szó. A zsidóság mint attitűd, szemlélet és értékrend, egész (tragikusan rövid) élete során erőforrás volt az író számára. Valóban: expressis verbis csak néhány alkalommal szólt erről, de akkor egyértelműen fogalmazott, „magyar nyelven író zsidó írónak” nevezte magát. Sorsvállalásának bizonyítéka, hogy amikor 1944 tavaszán a Piarista Gimnázium és Magyar Izraelita Egyetemi Hallgatók Egyesülete egyaránt felkérte Szerb Antalt, hogy tartson március 15-én ünnepi beszédet, ő az utóbbi felkérésre mondott igent. Ennek jelentőségével kapcsolatban Havasréti idézi Szerb Antalét: „A piaristák meghívása a 'Nagy Megtiszteltetés' volt, esetleg a későbbiekben a megmenekülést jelenthette. A másik meghívás elfogadása... a magyar sorsból kitaszítottak, megbélyegzettek és halálraítéltek sorsának vállalása volt.”

Szeretnék végül egy személyes megjegyzést fűzni a már idézett, vállveregető jellegű *mártir* szóhoz, egy családi legenda alapján.

Édesapám feltestvére, Örley István

1944 nyarán előásta a szekrényből tisztí egyenruháját, és bár akkor idegbetegségére hivatkozva már sikerült leszereltetnie magát, mégis mint katonatiszt jelent meg a budai Duna-parton dolgozó munkaszolgálatosok parancsnokánál. Valami iratot lobogtatva kihozta Szerb Antalt a csoportból, és felvitte egy Margit körüti lakásba. „Te mostantól maradj itt, Tóni bácsi, majd mi mindenben gondoskodunk rólad.” „Nem lehet, fiam – felelte Szerb Antal. – Az a parasztgyerek (az őrmester) engem elengedett. Ha nem megyek vissza, őt föbe lövik.” És visszament.

Szerb Antal, miként ezt Havasréti publikálja is, egy '44 augusztusában írt szonettjében önmagát az ókori hősökhöz, a „pusztulás nagy leckéjét tanuló” Orpheushoz hasonlítja. Hérosz vagy mártír? A hős megnevezést pontosabbnak érzem. Olyan emberről van azonban szó, aki nem tűrte a tömjénezést, próbálók tehát prózáiban fogalmazni: fiatalon, negyvenéves korában Balfon agyonverték, mégis egyike azoknak, akikről élni tanul a világ.

Szunyogh Szabolcs

ÉLET ÉS IRODALOM

IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

Kedvezményes
előfizetési díj
1 évre 18 000 Ft
Megrendelhető
a szerkesztőségben
(1089 Bp., Rezső tér 15.)
Telefon: 210-5149,
210-5159
Fax: 303-9241
e-mail: es@es.hu

AMI A CÍME.

Megjelenik minden pénteken!
Keresse az újságárusoknál
vagy fizessen elő!

LÁTOGATÁS ÉS ZENEKARI PRÓBA A GYÖNYÖRŰEN FELÚJÍTOTT ZENEAKADÉMIÁN

A vezetett séta során belehall-
gathatunk majd Pekka Kuusisto
és a Mahler Orchestra aznap
esti hangversenyének próbájá-
ba, amely az év legjelentősebb
produkciója a Zeneakadémián.

Schiller Szervizek

ISO 9001:2009 szerint tanúsítva

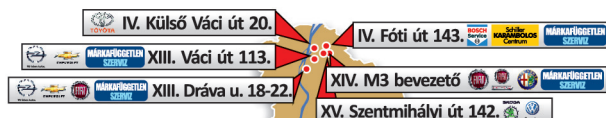
Több, mint 20 éves tapasztalat!

Márkaservizek és típustól független
szervizszolgáltatások Budapesten, hat helyen!

- ✓ 24 órás autóműtő
- ✓ Hozom-viszem
szolgáltatás
- ✓ Szakszerű szervizelés
- ✓ Kedvező árak

Schiller Szervizek Budapesten hat helyen!

BEJELENTKEZÉS: 452-11-76, 452-11-77 • WWW.SCHILLER.HU

Időpont:

2014. június 10. kedd, 15:00

Találkozás

a Zeneakadémia főbejáratánál

Pontos cím:

Budapest VI. ker.,
Liszt Ferenc tér 8.

Az eseményre **regisztráció**
szükséges, e-mailben a
mazsike@gmail.com címen,
vagy telefonon az (1) 311 66 65
számon (munkanapokon a
délutáni órákban).

